

İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
e-ISSN: 2147-6152
Yıl 10, ICOMEP Özel Sayısı, Aralık 2021

Makale Adı /Article Name

Türkiye’de İktisat Politikalarının Temel Dinamikleri: Olaylar ve Olgular Üzerine Bir Değerlendirme*	Fundamental Dynamics of Economic Policies in Turkey: An Assessment on Events and Facts
---	--

Yazarlar/Authors

İlhan EROĞLU

Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü
ilhan.eroglu@gop.edu.tr ORCID: 0000-0003-4711-1165

Fatih YETER

Öğr. Gör., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Pazar M.Y.O., Ulaştırma Hiz. Bölümü
fatih.yeter@gop.edu.tr ORCID: 0000-0001-8769-9122

Nalan KANGAL

Öğr. Gör., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Almus M.Y.O., Mülkiyet Koruma ve
Güvenlik Bölümü, nalan.kangal@gop.edu.tr ORCID: 0000-0001-9160-0797

Yayın Bilgisi/Article Information

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Gönderim Tarihi: 13.08.2021

Kabul Tarihi: 17.10.2021

Yayın Tarihi: 20.12.2021

Sayfa Aralığı: 149-179

DOI: 10.54600/igdirsosbilder.982593

Kaynak Gösterme/Citation

Eroğlu, İlhan; Yeter, Fatih; Kangal, Nalan (2021). “Türkiye’de İktisat Politikalarının Temel Dinamikleri: Olaylar ve Olgular Üzerine Bir Değerlendirme”, *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, ICOMEP Özel Sayısı, s. 149-179.

(Bu makale, yazar beyanına göre, TR DİZİN tarafından öngörülen “ETİK KURUL ONAYI” gerektirmemektedir.)

* 20-21 Nisan 2019 tarihinde İstanbul’da gerçekleşen ICOMEP Kongresi’nde sözlü olarak sunulan bildirinin genişletilmiş ve geliştirilmiş hâlidir.

ÖZ

Ülkelerin uygulamış oldukları iktisat politikalarının küresel gelişmelerin ışığında cereyan ettikleri gözlenmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerin takip etmiş oldukları iktisat politikaları küresel şartların etkisi altında şekillenmektedir. Küreselleşme, finansallaşma hareketlerinin hız kazandığı 1980 sonrası süreçte sermayenin uluslararası serbest dolaşımı ile yatırımlarını finansa edecek kadar yeterli tasarrufları bulunmayan az gelişmiş ülkelerin finansman ihtiyacının diğer ülkelerin tasarruf fazlalığı ile karşılanmasının yolu açılmıştır.

Türkiye ekonomisine 1923'ten günümüze bu perspektif içerisinde bakıldığında küresel ekonomideki ana eğilimlerin dışında kalmadığı görülmektedir. Türkiye'nin iktisat politikalarının tarihsel süreci incelendiğinde, yukarıda ifade edilen tipik gelişmekte olan ülke modeline uyduğu ve küresel şartların Türkiye'nin iktisat politikalarını şekillendirdiği görülmektedir. Bu doğrultuda, Türkiye Cumhuriyeti Devleti kuruluşundan bu yana önce askeri alanda sonrasında siyasi alanda vermiş olduğu bağımsızlık mücadelesini iktisadi alanda da vermiştir. Ancak, askeri ve siyasi alanda verilen mücadeledeki başarıyı iktisadi alanda gösterememiştir. Türkiye halen iktisadi performansında büyük oranda dışa bağımlı bir ülke konumunun dışına çıkamamıştır. Bu çalışmanın amacı, Türkiye'nin kuruluşundan günümüze izlemiş olduğu iktisat politikalarına yön veren temel dinamikleri, olaylar ve olgular ışığında değerlendirmektir. Araştırmada ortaya çıkan sonuç, Türkiye'nin dışa bağımlı yapısı ve temel makro göstergelerinin ortaya koyduğu kırılgan ekonomisi ile iktisat politikaları üretiminde kendi siyasi, sosyal ve iktisadi gerçekleri yanında küresel ölçekteki gelişmeleri de dikkate alan bir iktisat politikası üretmenin gerekli olduğudur.

Anahtar kelimeler: Türkiye Ekonomisi, İktisadi Dönüşüm, Krizler

ABSTRACT

It is observed that the economic policies implemented by the countries take place in the light of global developments. Especially the economic policies followed by developing countries are shaped under the influence of global conditions. In the post-1980 period, in which globalization and financialization movements accelerated, the way was opened to meet the financing needs of underdeveloped countries that did not have enough savings to finance their investments with the international free movement of capital.

When the Turkish economy is viewed from this perspective since 1923, it is seen that it has not remained outside the main trends in the global economy. When the historical process of Turkey's economic policies is examined, it is seen that it conforms to the above-mentioned typical developing country model and global conditions shape Turkey's economic policies. In this direction, since the establishment of the Republic of Turkey, the struggle for independence, which has been given first in the military field and then in the political field, has also given in the economic field, but it has not shown the same success in the economic field as the struggle in the military and political field. Turkey still has not been able to move its economic performance out of the position of a country that is highly dependent on foreign sources. The aim of this study; It is to make an evaluation of the main dynamics that shape the economic policies that Turkey has followed since its establishment, through events and facts. The result of the research is that Turkey needs to produce an economic policy in which foreign-dependent and fragile economy revealed by its basic macro indicators, as well as its own political, social and economic realities, as well as global developments are taken into account in the production of economic policies.

Keywords: Economy of Turkey, Economic Transformation, Crisis

1. Giriş

Küresel ekonomide meydana gelen iktisadi bir olay ve olgu diğer ülkelerin iktisadi yapısını etkileyen önemli gelişmeleri beraberinde getirmektedir. Özellikle 20. yüzyılın son yıllarında ve 21. yüzyılın ilk yıllarında yaşanan iktisadi olaylar bahsi geçen önemli değişim ve dönüşümü beraberinde getirmiştir. Bu olaylar arasında 1929 Büyük Buhran, II. Dünya Savaşı sonrası küresel ölçekte oluşturulan ve dünyanın önde gelen devletleri arasındaki ticari ve finansal işlemlerde uyulması gereken kuralları belirleyen uluslararası para idare sistemi olarak inşa edilen Bretton

Woods sistemi ve 1980 sonrası finansal liberalizyon olarak nitelenen ve sermayenin küresel düzlemde serbestçe dolaşımını esas alan iktisadi düzen başı çekmektedir.

Küreselleşme, finansallaşma ve teknolojik gelişmelerin hız kazandığı 20. yüzyılın son çeyreğinde zamansal ve mekânsal kısıtların azalması ülkeler arasındaki sınırların iktisadi ölçekte öneminin kaybolmasına neden olurken, bu ülkeler arasında yoğun iş ilişkilerin oluşmasına neden olmuştur. Bu durumda, hâkim iktisadi düzenin kurucusu ve yönlendiricisi olan gelişmiş ülkelere diğer gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelere doğru iktisadi bağımlılıkların artmasına yol açmıştır. Bu bağımlılık gelişmiş ülkelere nazaran daha çok edilgen ve daha az etken olan gelişmekte olan ülkeler kendi iktisat politikalarını bağlı oldukları küresel ticaret ve finansal ağlardan ve kurumlarından bağımsız bir şekilde yürütebilmesi zorlaşmıştır. Yeni iktisadi düzenin meydana getirdiği bağımlılık olgusu birçok gelişmekte olan ülkede olduğu gibi Türkiye’de de etkili olmuş ve iktisadi sorunların çözümünde ve iktisadi hedeflere ulaşmada temel dinamikleri içeren olgu olarak rol almıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti kuruluşunda iki önemli hedefe ulaşmaya çalışmıştır. Bu hedeflerden öncelikli ve birinci hedefi olan siyasi bağımsızlık ilan edilerek bağımsız bir devlet kurma hedefi gerçekleşmiştir. İkinci hedef olarak siyasi bağımsızlığın yanında iktisadi bağımsızlığında yakalanmasıdır. Bu hedefe ulaşmanın önemi, Türkiye Cumhuriyeti kurucu önderi Mustafa Kemal Atatürk’ün “*iktisadiyatımızın, hâkimiyeti iktisadiyemizin temin ve tarsîn ve tevsii lâzımdır*” şeklindeki ifadeleriyle anlaşılmaktadır (Atatürk Araştırma Merkezi, 2006: 107).

İktisadi bağımsızlığa yönelik ilk temeller 1923 yılında yapılan İzmir İktisat Kongresi ile atılmıştır. Dönemin hâkim iktisadi anlayışı olan ana akım klasik iktisadi düşünce ekseninde liberal iktisat politikaları ülkede uygulanması öngörülen iktisadi kararlara damgasını vurmuştur. Daha sonra tarihsel süreç içinde gelişen iktisadi olaylar Türkiye’nin iktisat politikası oluşumunun temel dinamiklerini oluşturmuştur.

Bu doğrultuda 1929 Büyük Buhran sonrasında hâkim görüş olarak iktisadi alanda öncü fikir olma özelliğini gösteren Keynes’in müdahaleci devlet anlayışı içerikli iktisat politikaları öncü rol üstlenmiştir. Bu bağlamda 1930-1939 yılları arasında korumacılık ve devletçilik anlayışı ön plana çıkmış ve dünyadaki uygulamalara paralel olarak ithal ikameci, içe kapalı ve merkezietçi iktisadi yapı Türkiye’nin iktisat politikalarına hâkim olmuştur. II. Dünya savaşı sonrası gelişmeler Türkiye’yi hem siyasi hem de iktisadi yönüyle ciddi bir dönüşüm sürecine sokarak bir taraftan çok partili bir siyasi sürecin başlangıcı diğer taraftan da küresel düzlemde aynı safta yer aldığı ve iktisat politikalarının sihirli gücüne inandığı ülkelerin rehberliğinde oluşturulan politikaların yoldaşlığında liberal politikaların başlangıcı olmuştur. Liberal İktisat politikalarının serbest piyasacı anlayışta istenen sonucu elde etmede başarısız olması 1960-1978 yılları arasında kalkınma planlarının bütün ekonomiyi kapsayacak şekilde yapılmasıyla planlı bir ekonomi dönemine girilmiştir. Ancak bu planlı politika anlayışı neoliberal politik düşüncenin hâkim paradigma olarak yer aldığı iktisat politikalarındaki dönüşüm 1980 sonrası serbest piyasacı anlayışıyla ikame edilmiştir. Daha sonraki süreçler sıklıkla kriz ekonomisinin mecbur bıraktığı iktisat politikaları ile şekillenmiştir. Türkiye

ekonomisi için bir dönüm noktası olma özelliği taşıyan 2001 Krizi sonrası dönem için; 2002-2007 istikrarlı büyüme dönemi, 2008-2013 yılları arası 2008 Küresel Finans Krizi ve krizden çıkış politikaları dönemi; son olarak da 2014-2020 istikrarlı durgunluk dönemine yönelik politikalar Türkiye ekonomisini bu güne taşıyan politikalar olmuştur.

Bu çalışma 1923'ten 2020 yılına kadar kronolojik olarak olaylar ve olgular üzerinden Türkiye ekonomisinde uygulanan iktisat politikalarının temel dinamikleri ile ilgili genel bir değerlendirme yapmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda çalışmada öncelikle 1923-1950 politikaların temel özellikleri ele alınmaktadır. Daha sonra sırasıyla; 1950-1960 liberal politika uygulamaları, 1960-1978 dönemi: planlı kalkınma politikaları ve ithal ikameci sanayi stratejisi, 1980 sonrası Türkiye'de neoliberal politik düşüncenin iktisat politikalarını yeniden dizayn etmesi ve 2002-2020 yılları arasında Türkiye ekonomisi: istikrarlı büyüme – kriz dönemi ve sonrası istikrarlı durgunluk dönemlerinin politik kritiği yapılmaktadır Son olarak da sonuç bölümünde genel bir değerlendirmeye yer verilmiştir.

2. 1923 – 1950 tek partili dönemde politik iktisadın temel felsefesi

Cumhuriyetinin kuruluş aşamasının iktisadi yönelimi I. Dünya Savaşı sonrasında yıkılmış bir imparatorluğun enkazı altında elde mevcut olan kısıtlı beşeri ve fiziksel imkânları kullanarak, var olma savaşını siyaseten olduğu kadar iktisaden de verme çabası olarak görmekte yarar vardır. Cumhuriyetin kuruluş çalışmaları ile beraber yeni devletin temel iktisat felsefesini oluşturan 17 Şubat - 4 Mart 1923 tarihleri arasında yapılan İzmir İktisat Kongresi, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin politik iktisadının ilk dönüşüm evresini oluşturmaktadır (Buluş ve Kangal, 2018: 2). Mustafa Kemal Atatürk 1923 İzmir İktisat Kongresi açılış konuşmasında temelleri henüz yeni atılmış bir devletin iktisadi alana bakışını siyasi ve askeri zaferlerle eş değerde tutup iktisadi alanda da bağımsız bir devletin varlığının gerekliliğine dikkat çekmiştir (Atatürk Araştırma Merkezi, 2006:107).

İktisadi alanda güçlü bir Türkiye ekonomisini inşa etme hedefinde olan İzmir İktisat Kongresi'nin amaçları; iktisadi aktörler ile yöneticilerin birbirlerini tanıması, Türkiye ekonomisinin büyümesine ve kalkınmasına yönelik ortak hareket edebilme ve mevcut eksikliklerin tespit edilerek ülke ekonomisinin toparlanma ivmesine katkıda bulunması şeklinde sıralanabilir (Boratav, 2005: 45). Kongrede yapılan görüşmeler neticesinde yeni devletin uygulayacağı ekonomi politikalarının ana hatlarını belirlemeyi amaç edinen ve tavsiye niteliğinde olan kararlar alınmıştır (Doğruel ve Doğruel, 2005: 53). Kararlardan bir kaç şöyledir; Aşar vergisinin kaldırılması, Temettü vergisinin gelir vergisine dönüştürülmesi, koruyucu gümrük tarifelerinin kabulü ve bu konuda dış müdahalelerin reddi, bir ana ticaret bankasının kurulması, Teşviki Sanayi Kanunu'nun günün ihtiyaçlarını karşılar hale getirilmesi ve beş yıl sonra yirmi beş yıl süre ile uzatılmasıdır. Bunun yanı sıra Türk limanlarına kabotaj hakkının tanınması, kambiyo merkezleri, özellikle nakit ve tahviller borsasının millileştirilmesi, büyük ticaret merkezlerinde hisse senedi ve tahvil borsalarının açılması ve sanayi bankasının kurulması vb. kararlarını da sayabiliriz (Parasız ve Eroğlu, 2017: 5).

Kuruluş dönemi politikasının temellerinin atıldığı 1923 İzmir İktisat Kongresi’nde daha çok piyasa mekanizmasının işleyişini amaçlayan kurumsal düzenlemeler öne çıkarılmıştır. Bu yönde uygulanan politikalarda özel sektörün yatırım yapmasını teşvik etmek için; Aşar vergisi kaldırılmış, Teşviki Sanayi Kanunu ve Kabotaj Kanunları çıkarılmış, millileştirme politikaları, tarımsal vergi indirim ve fiyatlandırma politikaları gibi düzenlemeler yapılmış ve uygulamaya konmuştur. Bu düzenlemelerle yurt içinde sanayileşmenin teşvik edilmesi, dışa açık politika destekli ekonomik büyüme politikalarının uygulanmasına başlanmıştır. Teşvik politikaları ile özellikle 1923-1929 dönemine damga vurmuş önemli gelişmelerdir (Parasız, 2005: 46-47; Kasalak, 2012: 73; Alpay ve Alkin, 2017: 15; Boratav, 2005: 51). Yine bu dönemde sermaye ve mevduat birikiminin mevcut durumun üzerine çıkarılması için girişimde bulunulmuştur. İlk ulusal banka olan İş Bankası ve sanayi birikimine destek olmak için Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, inşaat sektörüne gerekli kredi desteği vermek için Emlak ve Etyam Bankası kurulmuş ve 1888 yılında kurulan Ziraat Bankası’nın yapısı 1926 yılında değiştirilmiş ve ziraat alanında kredi vermesinin önü açılmıştır (Koç, 2000: 158-159; Keyder, 1978: 215). Mevduat birikimin artışı için yapılan girişimler sonucu 1923-1929 dönemi sonunda mevduat birikimi üç kat, kredi hacmi ise iki kat artmıştır (Tezel, 1994: 124).

1923 yılının Nisan ayında imzalanan Lozan Anlaşması ile Türkiye İtilaf devletleri tarafından resmen tanınmıştır. Siyasi bir başarı olarak tarihe geçen bu adım aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin yabancı ülkelere tanıdığı ekonomik, yasal ve ticari imtiyazlardan oluşan kapitülasyonların kaldırılmasıyla ekonomik açıdan da önemli bir kazanımdır (Alpay ve Alkin, 2017: 14; Boratav, 2005: 43). Lozan Anlaşması ile elde edilen önemli iktisadi kazanımlara rağmen Osmanlı döneminden kalan borçlar ve anlaşmaya ek olarak imzalanan Ticaret Sözleşmesi ile 1929 yılına kadar ithalat, ihracat yasaklarının kaldırılması ve gümrük vergisi oranının düşürülmesi kabul edilmiştir. Bu da yabancı ülkelere tek taraflı olarak verilen iktisadi tavizler şeklinde tarihteki yerini almıştır. Söz konusu hükümler ülke ekonomisi üzerinde bağımsız bir dış politika uygulamanın önünde engel teşkil etmiştir (Tezel, 1994: 162; Buluş, 2009: 50).

Cumhuriyet kurulduktan sonraki on yılda uygulanan ekonomi politikalarının ana hatlarını Lozan’daki sınırlamalar ve İzmir İktisat Kongresi’nde alınan kararlar oluşturmuştur (Alpay ve Alkin, 2017: 16). Özel sektörün teşvik edilmesi ve desteklenmesi ile ekonomik ivmenin yakalanması öngörülmüş ve bu yönde hareket edilmiştir. Ancak devlet desteği Lozan’da kabul edilen iktisadi şartlar neticesinde kısıtlı şekilde uygulanabilmiştir (Yeşilay, 2005: 118).

Getirisi düşük ya da ölçeği büyük yatırım ihtiyaçlarının özel sektör tarafından ikame edilememesi nedeniyle devlet piyasa aktörü olarak rol almış ve böylece hedeflenen milli ve liberal iktisat politikası tercihi sektöre uğramaya başlamıştır (Parasız, 1998:3; Alpay ve Alkin, 2017: 19). 1923-1929 kuruluş döneminde tüm bu özel sektör teşvikleri ve serbest piyasa ekonomisi yanlısı politikalara rağmen yatırımlar özel sektör tarafından istenilen düzeyde karşılanamamıştır. Bunun yanı

sıra, 1929 yılında yaşanan Büyük Buhran tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Sanayileşmiş ülkeler işsizlik sorunu ile mücadele ederken ekonomisi büyük oranda tarıma dayalı olan gelişmekte olan ülkelerin ise düşen fiyatlar neticesinde gelir kaybına uğradığı görülmektedir. 1930 yılından itibaren tarımsal ürün fiyatlarındaki ciddi düşüşler sonrasında Türkiye de gelişmekte olan ve ekonomisi tarıma dayalı ülkeler gibi çok ciddi bir şekilde kriz koşullarından olumsuz etkilenmiştir (Pamuk, 2015:186; Boratav, 2005: 51). Batılı devletlerin politikalarının korumacı ve daha çok devlet müdahalesine yatkın olması küresel eğilimlerin de ister istemez serbest piyasa ekonomisinden ziyade daha kontrollü ve devlet müdahalesine dayalı politikaların küresel konjonktürde hâkim paradigma olarak ön plana çıkmasına vesile olmuştur. Türkiye’de de politika yapıcıları, söz konusu iç ve dış gelişmeler bağlamında kaçınılmaz bir şekilde, iktisat politikasında ikinci dönüşüm evresi olarak devletçi politikalar uygulamaya başlamışlardır (Eğilmez, 2018: 146).

1930-1939 yılları arasında korumacılık ve devletçilik anlayışı ön plana çıkmıştır. Bu dönemin önemli uygulamaları Merkez Bankası’nın kuruluşu, Türk Lirası’nın Kıymetini Koruma Kanunu’nun çıkarılması ve Cumhuriyet Halk Fırkası’nın programında devletçilik ilkesinin yer almasıdır (Alpay ve Alkin, 2017: 51-58). Söz konusu dönemde dünyadaki uygulamalara paralel olarak ithal ikameci, içe kapalı ve merkezîyetçi iktisadi yapı ülkede uygulanmıştır (Pamuk, 2015: 198; Yeşilay, 2005: 121). Uygulamaya konulan devletçi politikalar ekonomide devletin iktisadi aktör olarak üretici-yatırımcı-tüketici rollerini üstlenerek iktisadi ilerleme de itici bir güç olarak yer almasına vesile olmuştur. Türkiye’deki söz konusu bu dönemde uygulamaya sokulan korumacılık ve devletçilik anlayışının genel çerçevesini Atatürk’ün şu konuşmasındaki sözleri tam olarak ifade etmektedir:

“...bizzat takip ettiğimiz devletçilik, ferdi mesai faaliyetini esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete erdirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde bilhassa iktisadi sahada devleti alakadar etmektir.”

Atatürk’ün lider ve ileri görüş kişiliği ve hadiselerle bakış kabiliyeti göz önüne alındığında Büyük Buhran’ın etkileri ve buna karşı alınan tedbirlerin etkin olamayışını, temelleri daha yeni atılmış rejimin iktisadi olarak zayıflamasının olası ağır sonuçlarını görmüştür. Bu açıdan liberal politikalarından vazgeçmek bir tercihten ziyade zorunluluk olarak iktisat politikasının da dönüşümünü kaçınılmaz kılmıştır (Boratav, 2013: 361). Bu dönüşüm tercihiyle devlet ekonomide aktif rol üstlenerek yatırım ve üretim alanlarında çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Devletçilik uygulamasının en temel göstergesi ve somutlaşmış hali olarak I. Beş Yıllık Sanayi Planı hazırlanmış ve yürürlüğe konulmuştur. İthal ikameci olarak üretim yapmak adına Sümerbank, Etibank, Türkiye Halk Bankası ve Belediyeler Bankası kurulmuştur. Devlet demir, çelik, tekstil, şeker, seramik-cam, çimento, kâğıt, kimya sanayi ve madenler gibi alanlarda yatırım yaparak üretime geçmiştir (Yay, 2019:102). Ayrıca devlet ulaştırma, bankacılık ve finans alanlarında denetleyici rolünü üstlenmiş ve buna ek olarak fiyat ve piyasa denetimini de yapmıştır. Denk bütçe sağlamaya yönelik para politikası uygulanmış, ekonomik büyüme ve kişi başı

gelir artışı sağlanmıştır. İthal ikameci üretim yapısında II. Dünya Savaşı’ndan sonra özel sektör piyasadaki ağırlığı artmaya başlamıştır (Pamuk, 2015: 189-198).

Kesinti yılları olarak adlandırılan 1940-1946 yılları II. Dünya Savaşı’nın meydana geldiği yıllardır. Savaşta tarafsız kalınmasına rağmen tedbir amaçlı olarak çalışma çağındaki nüfusun silahlaltına alınmasıyla tarımsal üretim yaklaşık olarak yarı yarıya azalmıştır. Buna ek olarak savaş masraflarının artmasıyla bütçe açık vermiştir. İthal edilen girdi miktarı azalmış ve beraberinde bazı malların üretim miktarları düşmüştür. İthalat oranları düşmesine rağmen özellikle gıda maddelerine olan talep ile ihracat artmıştır. Dış ticaret fazlası verilmiş ve Merkez Bankası rezervleri artmıştır. Savaş sebebiyle hazırlanan II. Beş Yıllık Sanayi Planı uygulamaya konulamamıştır. Bahsi geçen bu konular iktisat politikası için de belirleyici olmuş, vergi gelirleri bütçe açığını kapatmakta yetersiz kalmış ve MB tarafından para basma yoluna gidilmiştir. Artırılan para arzı ile bu döneme kadar uygulanmış olan sıkı para politikasının yerini genişletici para politikası almıştır (Pamuk, 2015: 200; Parasız ve Eroğlu, 2017: 69-72). 1942 yılında bütçede meydana gelen açığı azaltmak ve savaş yıllarında ithal malların az bulunması ve yerli üretimin yetersizliğinden haksız kazanç elde ettiği düşünülen kişilerden Varlık Vergisi adı altında olağandışı bir vergi talep edilmiştir. Gayrimüslim olan esnaf ve tüccarlardan bir defaya mahsus bu vergi tahsil edilmiştir (Doğruel ve Doğruel, 2005: 130).

II. Dünya Savaşı sonrasında ülkenin ekonomi politikalarını ağırlıklı olarak dış gelişmeler şekillendirmiştir. 1946 yılında ilk büyük devalüasyon yapılmıştır. Amaç ithalatta serbestleşme hamlesi neticesinde ortaya çıkması muhtemel zararı en aza indirmek, devletin altın ve döviz rezervlerini artırarak söz konusu iç borçların reel değerini azaltmaktır. Bunun yanı sıra dış ticaret partneri ülkelere göre nispi fiyatların aşağıya çekilmesi sonucunda ihraç edilen malların uluslararası piyasada rekabet gücü kazanması hedeflenmiştir (Doğruel ve Doğruel, 2005: 143-152; Seyidoğlu ve Pişkin, 2018: 59). 1946 devalüasyonu devletçilik politikalarının gevşetilerek ülke ekonomisinin dünya ekonomisi ile bütünleşmesi için liberalleşme girişimi olarak yapılmıştır (Tuna, 2007: 117). Devalüasyon öncesi fiyat düşüşlerinin üretimi azaltacağı ve bununla birlikte kamu gelirlerinin azalacağı endişesine karşılık bu durum gerçekleşmemiş, aksine fiyatlar artmaya başlamıştır. Devalüasyon ile birlikte hem ithalat hem de ihracat artmış fakat artış ihracat aleyhine gerçekleştiği için dış ticaret açığı meydana gelmiş. Dış açıkla birlikte altın ve döviz rezervleri azalmıştır. Yapılan devalüasyonla istenilen başarı elde edilememiştir (Tezel, 1994: 221; Seyidoğlu ve Pişkin, 2018: 61).

1946 sonrasında ve artan yoğunlukta 1950’li yıllar Türkiye’nin devletçi nitelikteki ekonomi politikalarından uzaklaşarak liberal bir ekonomik yapıya yönelik adımların atıldığı dönemdir. Bu kararda, Truman ve Marshall yardımları ile ABD tarafından verilen hibe ve kredilerin etkisi kuşkusuz büyük öneme sahiptir. Özellikle, ABD’nin ekonomik sistem üzerindeki baskısı ile serbest piyasa ekonomisine geçiş çalışmaları başlamıştır. Büyük maden işletmeleri, savunma sanayi, bayındırlık ve ulaştırma alanları dışında kalan sektörlerle özel sektörün girişinin önu açılmıştır (Tezel, 1994: 267).

3. 1950 – 1960 döneminde iktisat politikasının temel belirleyicileri

1950 yılına kadar tek parti iktidarı ile yönetilen ülkede savaş döneminin ekonomik tahribatının azaltılması için yürürlüğe konan ağır vergi uygulamaları ve Varlık Vergisi gibi ağır bir yük ile karşılaşma olasılığı Müslüman burjuvazinin iktidara karşı duruş sergilemesine yol açmıştır. Muhalif kanadı oluşturan toprak ağaları ve özel sektör temsilcileri, serbest piyasa ekonomisini ve açık ekonomiyi savunmuş buna ek olarak tarım ve özel sektöre verilen desteklerin artması gerektiğini dillendirmişlerdir. Cumhuriyet Halk Partisi'nden ayrılan muhalifler Demokrat partiyi kurmuş ve parti 1950 yılında yapılan seçimle iktidar olmuştur (Pamuk, 2015: 225; Yeşilay, 2005: 130). Menderes hükümetinin kurulması ile mevcut politikaların birçoğu değişime uğramıştır. Türkiye'de kalkınma stratejisi kendi içsel kaynakları ile sağlanmaya çalışılırken, denk bütçe, sıkı para politikası, TL'nin değerini koruma politikalarından vazgeçilmiş, sınai kalkınmanın yanında, toplumun diğer üretici kesimlerini de dikkate alarak daha kapsamlı bir kalkınma politikası hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Böylelikle devletçi iktisat politikası anlayışından tamamen uzaklaşmıştır (Alpay ve Alkin, 2017: 97).

Dış borçların Osmanlı devletinin ekonomik çöküşünde önemli rol oynadığı düşünüldüğünde Osmanlıdan kalan acı tecrübenin bir sonucu olarak kuruluş döneminde dış borçlanma yerine iktisadi kalkınmayı gerçekleştirmek için kendi iç kaynaklarını kullanmıştır. Kuruluş dönemindeki bu ekonomi politik duruşun yerine tam tersi bir politika anlayışı içerisinde Menderes Hükümetinin yer aldığı görülmektedir. II. Dünya Savaşı sonrasında yirminci yüzyılın yeni süper gücü olan ABD'nin önderliğinde sosyalist rejimlere karşı batı bloğu oluşturulmuştur. Savaş sonrası oluşan yeni küresel konjonktürde çift kutuplu dünya sisteminde Türkiye tarafını batı bloğunda yer alarak belirlemiştir. Yıkılan Avrupa'nın yeniden imarı ve Sovyetler Birliğine karşı nispeten genç rejimleri ve bu genç rejimleri kapitalist iktisadi sisteme entegrasyonunu sağlamak için Marshall Planı devreye sokulmuştur. Bu plan dâhilinde söz konusu fonlar Türkiye'de de iktisat politikasının en önemli belirleyici konumuna gelmiştir (Kazgan, 2017: 88-97; Pamuk, 2015: 227-233).

Dış borçların ödenmesinde zorluk yaşanması ve dış ticaretin yapılamaz hale gelmesi neticesinde 1958 yılında devalüasyona gidilmiş bunun karşılığında da IMF ile borç erteleme ve yeni borç antlaşması imzalanmıştır. Banka kredilerinin sınırlandırılması, kamu harcamalarının kısılması, ithalat ve ihracat rejimlerinde değişiklik ve sıkı para politikası uygulaması başlangıçta başarılı olsa da bir süre sonra dış ticaret açıklarını artırmıştır (Parasız ve Eroğlu, 2017: 120; Kazgan, 2017: 103).

Menderes hükümeti ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin dış borç serüveni Osmanlı İmparatorluğu sonrasında tekrar başlamış ancak günün iktisadi siyasi koşullarını gözeten popülist politikalarından oluşması ileriye dönük belirsizlikler ve sürdürülemez dış borç yapısı, politika çıkmazları olarak ortaya çıkmıştır. İlk dışa açık liberal politikalar uygulama denemesi Türkiye ekonomisine olumlu ve olumsuz açıdan bir takım deneyimler elde etmesine yol açmıştır. Zira dönemin iktisat politikalarının sorunları iktisat politikalarının uzun dönemli kalkınmanın

dinamiklerini oluşturmak yerine, plansız gelişen güzel projeler ve alt yapı yatırımları ile Türkiye adeta düzensiz şantiyeler ağı haline gelmesine neden olmuştur. Bu dönem 1960 askeri darbesi ile son bulmuş ve Türkiye’de iktisat politikalarının yeni bir dönüşümü olarak ithal ikameci stratejiye dayalı planlı kalkınma uygulaması 1960-1978 yılları arasında hayata geçirilmiştir (Parasız ve Eroğlu, 2017: 120; Eğilmez, 2018: 143).

4. 1960 – 1978 dönemi: planlı kalkınma politikaları ve ithal ikameci sanayi stratejisi

Bu dönemin iktisadi yönelimini belirleyen temelde iki olgu bulunmaktadır. Bunlardan birincisi 1950-1960 dönemindeki iktisadi kalkınmanın savruk yapısının karşıtı olarak ve 1961 Anayasası ile anayasal teminat altına alınan planlama olgusudur. Kalkınma planlarının bütün ekonomiyi kapsayacak şekilde yapılması bu dönemin “Planlı Dönem” olarak isimlendirilmesine yol açmıştır. Devlet Planlama Teşkilatının kurulması ile bu kurumun uhdesinde ülke ekonomisinin belirli bir kısmını değil tamamını ilgilendiren planlamanın oluşturulması, koordine edilmesi ve uygulanması hayata geçirilmiştir. Planlı kalkınma dönemi içerisinde karma ekonomik sistem benimsenmiş ve kamu gücü için emredici içerikte olan planlamalar, özel sektör için yatırımların ne yönde ve ne miktarda teşvik edileceği kararının verildiği görülmektedir. İktisadi yönelimi belirleyen ikinci temel olgu ithal ikameci sanayi stratejisidir. Bu yaklaşım ile ülkenin dışa bağımlılığının azaltılması ve sanayi sektörünün lokomotif güç olarak iktisadi büyümeyi gerçekleştirmesi beklenmiştir (Pamuk, 2015: 235; Eğilmez, 2018: 144; Kalaycı, 2018: 104).

1963-1967 yılları arasında I. Beş Yıllık Kalkınma Planı hazırlanmış ve uygulanmıştır. İç pazara yönelik sanayileşme, milli tasarrufları artırmak, yatırımları toplum yararı önceliği ile yapmak, iktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmayı amaçlayan planla birlikte sanayide özel sektörün payı artmaya başlamıştır. İlk planın istenilen başarıya ulaşması neticesinde II, III ve IV. Beş Yıllık Kalkınma Planları hazırlanmış ve uygulamaya konulmuş (IV. Plan 24 Ocak 1980 kararları ile çakışmıştır) ancak diğer üç kalkınma planında birinci kalkınma planındaki başarı tekrar yakalanamamıştır (Takım, 2011: 156-157). Kalkınma planları arasında ince ayırmalar olmasına rağmen ana tema ülke içerisinde yer alan nihai mal üretimine yönelik sanayileşme politikası uygulamalarıdır. İthal ikameci sanayi stratejisinin amacı ithalata bağımlılığı azaltmak olmasına rağmen, ara ve yatırım malları üretim sanayisinin gelişmemesine bağlı olarak, nihai mal üreticisi konumundaki sanayi sektörünün ara ve yatırım mal talebini büyük ölçüde ithalata bağlı olması bu stratejinin en kırılgan yapısını oluşturmuştur. İthal ikameci sanayi stratejisi ile dış piyasalardan korunan ve devlet tarafında sübvans edilen yerli üreticiler, giderek tekelleşmiştir. Öte yandan, ithal ikameci sanayileşme stratejisinde iç piyasa koşullarının rekabetçi olmaması üretim maliyetlerinin giderek artmasına ve gelişen teknolojilere ayak uydurmaması sonrasında da daha yüksek fiyatlarda daha kalitesiz mal üretimine yol açmıştır. Öyle ki daha fazla ithal ikameci sanayi üretimi için daha fazla ithalat yapılması gerektiği gibi tezat, ancak birbirini besleyen negatif ithal ikamesine yol açmıştır. Ara ve yatırım mallarına olan ihtiyaç Türkiye ekonomisinin

giderek daha dışa bağımlı hale getirirken, dış açıkların artmasını da kaçınılmaz kılmıştır (Karluk, 2014: 277).

1970-1977 yıllarda daha önceki dönemlerde olduğu gibi küresel konjonktürün yerel konjonktürü etkilemesi durumu gerçekleşmiş ve 1973 yılında OPEC ülkelerinin petrol fiyatlarını 4 kat artırmaları sonrasında yaşanan Petrol Krizi ile girdi maliyetleri artarak enflasyonist etki açığa çıkmıştır. Toplam girdi içerisinde enerji harcamalarının artmasından kaynaklı sanayi kapasite kullanım oranları düşmüş ve istihdam oranları azalması ile durgunluk ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra, 1974 yılında Kıbrıs Barış Harekâtına Batılı ülkelerin tepkisi sonrasında iktisadi ambargo, dış yardımların kesilmesi, askeri harcamaların bütçeye ek yük getirmesi gibi iktisadi sıkıntılar sebebiyle var olan dış açıkların daha da artması söz konusu olmuştur. Sonuç olarak yaşanan iç ve dış koşullardaki eş anlı bozulmalar ekonomik darboğaza girilmesine neden olmuştur (Kazgan, 2017: 116; Kalaycı, 2018: 114; Eğilmez, 2018: 145; TCMB 1981: 14-15).

1970-1977 yılları arasında IMF'nin talepleri ile 13 devalüasyon yapılmıştır. Devalüasyonlar tarihi olarak da adlandırılan bu dönemde oluşan bütçe açıklarını kapatmak ve döviz gelirini arttırmak amaçlanmıştır. Bu uygulamanın 1946 ve 1958 devalüasyonlarından farkı kamu geliri oluşturmak için vergi düzenlemesini de içermesidir. Devalüasyonlar ihracatı istenilen seviyeye çıkaramadığı için başarısız olmuştur (Boratav, 2005: 335; Turan, 2011: 64). Planlı kalkınma dönemi ülke için devalüasyon-enflasyon döngüsü ile mücadele ederek geçirilmiştir. İthalatın sabit ihracatın artan bir seyir izlemesi ile ülke içi fiyatlar artmış ve bu da enflasyona sebep olmuştur. Bu etkiyi ortadan kaldırmak adına faizler yükseltilmiş ve bu durum yatırım talebinin azalmasına yol açmıştır (Kalaycı, 2018: 117).

5. 1980 sonrası Türkiye’de neoliberal politik düşüncenin iktisat politikalarını yeniden dizayn etmesi

1980 sonrası Türkiye ekonomisindeki iktisadi dönüşümü, uluslararası ekonomi politiği dikkate almadan kendine özgüymüş gibi dışarıdan bağımsız, gelişmeler ve süreçler olarak düşünmek, tahlil etmek ve sonrasında bir çıkarım yapmak neredeyse imkânsızdır. Söz konusu Neoliberal düşünce siyasi, iktisadi ve sosyo-kültürel aktarımları olmak üzere birçok yönden merkez ülkelere çevre ülkelere doğru yayılcı bir şekilde kendine uygulama alanı bulmuştur. Bu nedenle 1980 sonrası iktisadi politik dönüşümü tanımlama-tahlil etme- çıkarım yapma süreçleri için, Neoliberal iktisadi ve politik düşüncüyü ön planda tutarak, Türkiye’deki 1980 sonrası politik iktisadi süreci bu ekseninde tartışmak gerekmektedir.

Bu itibarla, Neoliberal küresel iktisadi anlayışın Keynesyen iktisadi devrime dayanan devletçi iktisadi anlayışın yerine geçmeye başlamasında kritik olgu olarak 1970-73 arasında Petrol Krizi, Vietnam Savaşı ve Bretton Woods uluslararası parasal sistemin çökmesi gibi olaylar ön plana çıkarken, bu durum Keynesyen düşünce üzerindeki eleştirileri de artırmıştır. Liberal düşüncenin 20. yüzyıl için yeniden revize edildiği ve kendi kendine işleyen piyasa sisteminin ön planda olduğu Neoliberal iktisadi düşünce ABD ve İngiltere gibi başat ülkelere Reagan ve

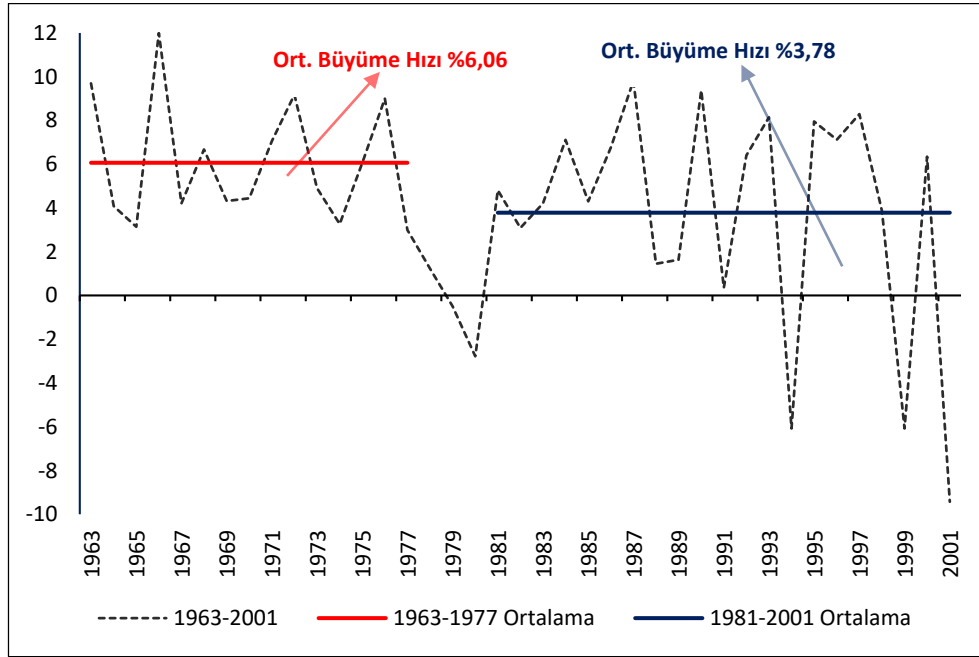
Thatcher gibi siyasi figürlerin önderliğinde; Fransa ve Almanya gibi gelişmiş ülkeler de ise kendi iç dinamikleri ile uygulamaya konulmuştur. Gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkelerde ise IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası iktisadi kuruluşların finansal destekleri ile beraber bu politik argümanlar küresel kapitalist iktisadi sistemin tüm üye devletlerine 1980’ler boyunca hâkim politik iktisadi anlayış olarak yayılmasına vesile olmuştur (Saad-Filho, 2014:191).

Neoliberal politik düşüncenin devletlerce içselleştirilmesi Harvey (2015)’in nitelmesi ile “Rızanın İnşası” ile mümkün olmuştur. Bu rıza kimi zaman Şili ve Arjantin’de olduğu gibi askeri darbelerin gölgesi altında alt ve orta gelir grubu halkın üzerinde silah zoru ile yapılırken gelişmiş ülkelerde, örneğin ABD ve İngiltere’de olduğu gibi, demokratik araçlarla yapılmıştır (Harvey, 2015: 47). Kimi uygulamalarda ise dış açık veren ve borç sorunu olan ülkeler IMF uyum programlarının dayatılması ile bu sürece dâhil olmuşlardır. Neoliberal ekonomi politik düşüncenin uygulandığı ülkelerde yöntem ne olursa olsun ana omurganın piyasaların serbestleştirilmesi, sermayenin tahakkümünün artırılmasıdır. Bunun yanı sıra Neoliberal düzen gelir bölüşümünde emeğin payının azalmasına neden olmuştur. Buna göre sendikaların içinin boşaltılması ve etkisiz hale getirilmesi sonrasında tek üretken güç olan emeğin ücretini faktör bölüşümü adı altında niteliksiz hale getirme gibi olgularla Neoliberal politik ideoloji uygulamaya konmuştur (Pamuk, 2015: 265; Kazgan, 2017:168).

Eski ekonomik düzenin yıkılması, yerine Neoliberal politik düzlemdeki yeni dünya düzeninde Türkiye’nin de yer alması ve buna uyum sağlayabilmesi için IMF uyum programlarının çerçeve önerileri/reçeteleri ile paralellik arz eden bir program hazırlanmıştır. Bu program literatüre 24 Ocak 1980 Kararları olarak geçmiş ve IMF uyum programlarının Türkiye ayağı için politik- iktisadi bir program olarak Demirel Hükümeti tarafından hazırlanmış ancak 12 Eylül 1980 askeri darbe sonrasında askeri yönetim tarafından uygulanmıştır. 24 Ocak Kararları ana hatları itibariyle piyasaların serbestleştirilmesi ve de-regülasyonu, devletin ekonomideki rolünün azaltılması, Kamu İktisadi Teşebbüslerinin özelleştirilmesi ve dış ticaretin serbestleştirilmesinden oluşmaktadır (Demirel, 2018:125; Ermeydan, 2016: 41; Kazgan, 2006: 129-130). 1980 sonrasında Türkiye’de uygulanan iktisat politikaları genel itibariyle 24 Ocak Kararlarının içerisinde yer alan ve Neoliberal politik düşünce ile uyumlu olduğu görülmektedir. 24 Ocak Kararları yeni küresel kapitalist iktisadi düzene uyum süreci yaklaşık olarak 1980-89 dönemini kapsıyor olması sürecin planlı ve uzun dönemli bir istikrar süreci olmadığını göstermektedir. 24 Ocak Kararları gelişigüzel ve “ya tutarsa” mantığı ile hareket edilen, yaşanan iktisadi dönüşümü tarımsal kalkınma ya da sını kalkınma gibi kavramlar ile tasvir etmek yerine “iktisadi krizler dönemi” olarak nitelendirilebilecek bir süreci temsil etmektedir (Yentürk, 2005: 1-21). Yaşanan iktisadi krizler ile iktisadi dönüşüm arasında yakın bir ilişkinin varlığı dönüşümün temelde deneme-yanılma yöntemi ile mevcut politikalarla belirlendiğini ortaya koymaktadır.

Grafik 1’de 1963-77 dönemi ile 1981-2001 döneminin yıllık ortalama büyüme oranlarının karşılaştırıldığında eski ekonomik düzenin yerine kurulan 1980 sonrası

Neoliberal düzen iktisadi krizlerin ve ekonomik istikrarsızlığın dönemi olduğu çarpıcı bir şekilde görülmektedir. Grafik 1'e bakıldığında açıkça görüleceği üzere planlı kalkınma dönemi büyüme oranı Türkiye ekonomisinin potansiyel büyüme oranı olan yaklaşık %4,5-5 büyüme oranının üstünde ve yaklaşık %6 dolayındadır. Aksine, Neoliberal dönemde ortalama büyüme oranının potansiyel büyüme oranının altında ve yaklaşık %3,7 civarında gerçekleştiği görülmektedir. Türkiye ekonomisinin iki dönem arasındaki ortalama büyüme hızındaki gerilemenin yaklaşık %40 civarında olduğu görülmektedir. Ayrıca, grafikten de anlaşılacağı üzere Türkiye ekonomisi planlı kalkınma döneminde ekonomik küçülme hiç yaşanmamışken, Neoliberal dönemde 1994, 1999 ve 2001 yılında ekonomik krizin en belirgin sonucu olarak ekonomik küçülme gerçekleşmiştir (Grafik 1).

Grafik 1 Planlı Kalkınma Dönemi ve Neoliberal Dönem Büyüme Oranlarının Karşılaştırılması

Kaynak: sbb.gov.tr (Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2014)

Grafik 1'de de görüleceği üzere, 1990'ların Türkiye ekonomisi için bir dizi krizlerin ve ekonomik durgunluğun baş gösterdiği ekonomik istikrarın bir türlü yakalanamadığı bir dönem olduğunu söylemek mümkündür. Türkiye'de üçlü serbestleşme olgusu olarak piyasaların, dış ticaretin ve sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi hareketlerinin kademeli bir şekilde hayata geçirilmesi neticesinde Neoliberal düşüncenin kriz üretme becerisinin ortaya çıkması, en son uygulamaya geçirilen sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ile ortaya çıktığı görülmektedir. 1980 öncesi daha çok Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanun çerçevesinde TL'nin dış değeri üzerindeki denetimi sağlamak için sermaye hareketlerinin sınırlı düzeyde kaldığı görülmektedir. Ancak 1983-84 yıllarında 28 ve 30 sayılı KHK ve 1989 yılında 32 sayılı KHK ile yurtiçi yerleşiklerin yurtdışında borçlanabilmeleri ve yabancıların tasarruflarını Türkiye'de değerlendirebilme ve döviz bulundurma, alım-

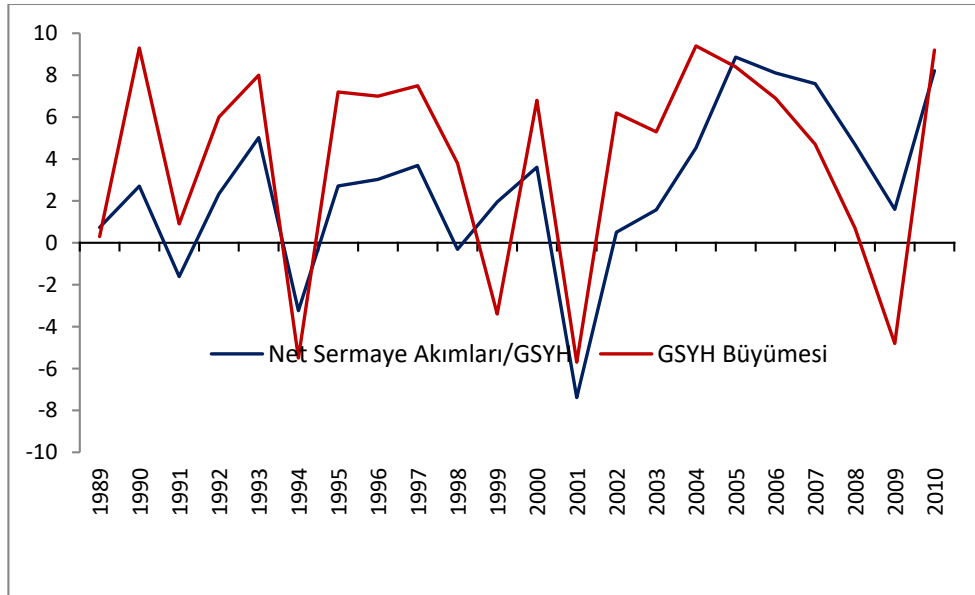
satım işlem ve limit serbestisi sağlanmıştır (Karluk, 2014: 693). Tüm bu gelişmeler kamu başta olmak üzere özel sektöründe dış borçlanma imkânını sağlarken, yabancı sermayenin ülkeye girişi üzerindeki tüm engeller kaldırılmıştır.

Neoliberal politik düzlemin oluşmasında ana itici gücün gelişmiş ekonomilerde sanayisizleşme olgusu ile beraber sermaye sahiplerinin reel sektördeki kâr paylarının düşmesi, teknolojik yenilikler ve finansal ürünlerin ortaya çıkması ve sonrasında 1990’larda sermaye hareketleri daha çok finansallaşma ve aşırı finansallaşma şeklinde çevre ülkeleri etkisi altına almış olmasıdır. 1980’ler ve 90’lar çevre ülkelerinin merkez ülkeler aracılığıyla finansallaşmasını Mc Kinnon-Shaw hipotezi çerçevesinde kazan-kazan prensibinin işlediği teorik olgunun hayata geçirildiği yıllardır. Bu yaklaşıma göre; gelişmiş zengin ülkelerde tasarruf fazlasının az gelişmiş ülkelerin ise tasarruf açığı olduğu, dolayısıyla tasarruf fazlası olan ülkelerde faiz oranlarının düşük olması getirinin de düşük olmasına neden olurken, az gelişmiş ülkelerde ise bu durum tasarruf açığı nedeniyle faiz oranları nispeten daha yüksek olmaktadır. Bu durumda sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ile az gelişmiş ülkelere sermaye girişi faiz oranlarını düşürerek yatırımları artıracak ve bu ülkelerde ekonomik kalkınmayı gerçekleştirecektir. Diğer taraftan gelişmiş ülkelerdeki sermaye sahipleri de, nispeten daha yüksek faiz oranları nedeniyle, getirisi daha yüksek olan bu ülkelere doğru sermaye hareketini yönlendireceklerdir. (Keskin, 2008: 16-18; Eroğlu vd. 2017: 115).

Teoride sermaye hareketleri çevre ülkelerinin kalkınma stratejilerinde itici bir güç olarak yansıtılmış olsa da uygulama da sermaye hareketlerinin daha çok kısa vadeli portföylerden oluşması, bu ülkelerde ani sermaye giriş ve çıkışların bir takım finansal dengesizliklere ve krizlere neden olduğu görülmektedir. Bunlara örnek olarak kayıp on yıl olarak nitelenen 1982 Latin Amerika Krizleri, 1994 Meksika Krizi, 1997 Güneydoğu Asya Krizi ve 2002 Arjantin Krizi verilebilir (Eroğlu ve Yeter, 2017: 62-65). Neoliberal düzen kendi içinde krizleri barındırmasından dolayı gelişmekte olan ülkelerde 1980’ler ve 90’lar boyunca, nihayetinde ise 2008 küresel finans krizi ve 2012 Avrupa borç krizinin patlak vermesi ile eleştirilerin odağında olduğu görülmektedir. Öyle ki Neoliberal düzenin inşasında önemli bir işlev olarak boy gösteren IMF de bile Neoliberal politikaların eleştirilmeye başlandığını görmek mümkündür. Ostry vd. (2016)’da Neoliberal politikaların sonuç olarak dünya ekonomisindeki etkileri ile ilgili olarak : “*Bazı Neoliberal politikalar büyüme sağlamak yerine eşitsizliği artırdı ve bunun sonucunda kalıcı genişlemeyi tehlikeye attı.*” ifadelerine yer verirken, araştırmacılar sonuç olarak Neoliberal düzenin finansal serbestleşme ve kemer sıkma politikalarının büyüme ve gelir adaletsizliğini artırdığı yönündeki ampirik çalışmalara vurgu yaptıkları görülmektedir.

Grafik 2 Türkiye’de sermaye hareketlerinin McKinnon-Shaw hipotezi çerçevesinde ne kadar belirleyici bir rolü olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Zira sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi fikrine taraf olanların ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisine atıfta bulunurken, sermaye hareketlerinin ani çıkış olgusu ile meydana getirdiği kriz ya da kriz benzeri durgunluk olgularının tahribatını görmezden gelmektedir. Türkiye ekonomisi

sermaye giriş ve çıkışlarına bağlı olarak istikrarlı bir büyüme yerine genel görünüme uygun şekilde az gelişmiş ülke performansı olarak “dur-kalk” döngüsüne tipik bir örnek teşkil etmektedir. Bu itibarla Türkiye’de 32 sayılı KHK’nin yürürlüğe girdiği 1989 yılı ile Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu’ndaki önemli bir değişikliğin olduğu 2010 yılları arasında net sermaye akımlarının GSYH oranı ile GSYH’nin büyüme oranı arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Buna göre sermaye hareketleri ile Türkiye ekonomisinin büyüme performansı arasında yüksek bir korelasyonun olduğu grafik üzerinden bile açıkça görülmektedir. Ekonomik durgunluğun olduğu dönemlerde net sermaye girişinin azaldığı, hatta kriz dönemlerinde de net sermaye akımlarının tersine bir hareket ile sermaye çıkışlarının olduğu ve ekonomide resesyonist durumun meydana geldiği görülmektedir. Sermaye hareketlerinde yaşanan tersine hareketlerde krizin tek başına nedenleri olmasa da krizlerin ortaya çıkmasındaki muhtemel nedenlerden biri olduğu anlaşılmaktadır (Eroğlu ve Yeter, 2018: 298-300).

Grafik 2 Net Sermaye Akımları ve GSYH Büyümesi

Kaynak: <https://evds2.tcmb.gov.tr> veriler ile www.tuik.gov.tr den alınan veriler derlenerek oluşturulmuştur.

Türkiye ekonomisi için ve belki de siyasi-sosyal projeksiyonda da Şubat 2001 Krizi Neoliberal politikaların yön değiştirdiği ayrı bir dönüşümü ifade etmektedir. 2000’lerin başında dünya ekonomisinde “Great Moderation” adı verilen küresel uyumun yaşandığı konjonktürde; Türkiye’de siyasal yapının değişmesi ile birlikte, ülkemizin küresel uyumun nimetlerinden faydalandığı bir dönem olmuştur. Uluslararası finansal sistemi neredeyse tek başına etkileme kapasitesi ve yeteneğine sahip bir merkez bankası olarak FED’in, 2000’li yılların başında gerçekleştirdiği uzun dönemli genişletici para politikası Dünya’da likidite bolluğunun yaşandığı bir dönemi başlatmıştır. Buna göre FED’in politika faiz oranı 2000 yılında uzun dönemde istikrarlı faiz indirimleri neticesinde %6,5’den %1’lere kadar düştüğü görülmektedir (Oktar vd., 2013:11). 2000’lerin başında küresel iktisadi konjonktür,

McKinnon-Shaw yaklaşımı çerçevesinde gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaç duyduğu uluslararası likiditenin bollaşmaya başladığı dönemdir. Söz konusu yabancı sermayenin ihtiyacı olan güçlü kurumsal yapıları ya da reform hareketleri ile getiri oranı yüksek, yatırım yapılabilir ülkeler olması sermayenin ani duruş ve çıkış riskini azaltmaktadır.

Türkiye ekonomisinin istikrar-reform-atılım-enflasyon ile mücadele gibi ekonomik bir dizi çerçeve kararların alındığı 1970-2000 yılları arasında toplamda on bir ekonomik program açıklanmıştır. Ancak bu programlar şu ya da bu sebeple başarısız olmuştur. Türkiye’deki en önemli ekonomik yapısal sorunun bu programların içeriğinden çok yapılış yöntem ve uygulama sürecindeki bir takım aksaklıklar olduğu görülmektedir. Bunlar kısaca sıralanacak olursa üç başlık altında toplanabilir: Birincisi iktisat politikalarının uzun dönem iktisadi sorunları çözmek yerine popülist-kısa dönemli siyasi sorunları öteleme amacı ile yapılmış olmalarıdır. İkincisi ise beklentileri yönetme ve yönlendirme kabiliyeti olarak kamu idaresinin yönetim becerisinin düşük olmasıdır. Son olarak ise toplum ve sivil toplum kuruluşları nezdinde beklentileri olumsuz yönde çapalayan IMF gibi uluslararası kuruluşlar tarafından tek düze Neoliberal reçetelerin dayatılmış olmasıdır. Örneğin; Türkiye ekonomisinin yaşadığı en büyük iktisadi krizler olan Kasım 2000 ve Şubat 2001 Krizlerinin IMF programının uygulandığı bir dönemde gerçekleşmesi dikkat çekici bir durumdur. Şubat 2001 Krizi ve 2002 Kasım seçimlerinin Türkiye ekonomisinde yeni bir dönemi ifade ettiğini söylemek mümkündür. Buna göre krizin oluşturduğu ağır koşullar ve maliyetler Kemal Derviş tarafından açıklanan “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı’nın (GEG) kararlı bir şekilde uygulanması ve bu kararlılığın daha sonra siyasal istikrarın sağlanması ile devam etmiş olmasıdır (Eroğlu vd., 2019: 351-52).

GEG programı ve devamında siyasal istikrarın sağlanması yapısal reformlar ve kurumsal yapılanmanın hukuk- piyasa yapıcı - etkinlik - verimlilik ekseninde daha önce eşine az rastlanılan (en azından Türkiye ekonomisinde kendinden önceki politika kurgularına göre) bir dönüşüm ve değişimin gerçekleştiğini söylemek mümkündür. 2002-2007/2008 dönemi arasındaki iktisadi dönüşüm ve değişim tipik gelişmekte olan ülke ekonomilerinde yaşanan dur-kalk döngüsü olarak değil istikrarlı ve nitelikli bir büyüme-kalkınma örneği olarak görülebilir. Kurumların iyileştirilmesi, hukuk reformları, AB’ye üyelik süreci içerisindeki Türkiye’nin ilk kez sivil toplum kuruluşları ve kamu nezdindeki beklentilerin siyasi amaçlar ile ekonomik amaçların örtüştüğü görülmektedir. Bu itibarla, ekonomi politiğin yönü siyasi gerekçelerden kaynaklı etkin ekonomi politikaları dizayn edilmesinden daha çok etkin ekonomi politikalarının gerekliliği amacından kaynaklı olarak politik-siyasi kurgunun gerçekleştirilmesine çevrilmiştir. Ancak, 2008 Krizi sonrasında bu dinamik ilişkinin tersine çevrildiği görülmektedir ve burada kırılma noktası AB-Türkiye ilişkilerinin bozulmaya başlamasıdır. Kurumsal yapılanma da önemli bir çıpa görevi gören AB uyum programlarının devreden çıkmasıyla istikrarlı kalkınma/büyüme dönemi sona ermiştir. Artık, siyasi gerekçeler ekonomi politikalarına ve kurumsal yapılanmaya yön verirken uluslararası kamu yönetim

standartlarının tersine uygulamaları 2008 krizi sonrasında orta vadede olmasa da uzun dönemde iktisadi durgunluğun kalıcı ve kronik bir sorun olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur (Acemoğlu ve Üçer, 2015: 25).

6. 2002-2020 yılları arasında Türkiye ekonomisi: istikrarlı büyüme – kriz dönemi ve sonrası – istikrarlı durgunluk

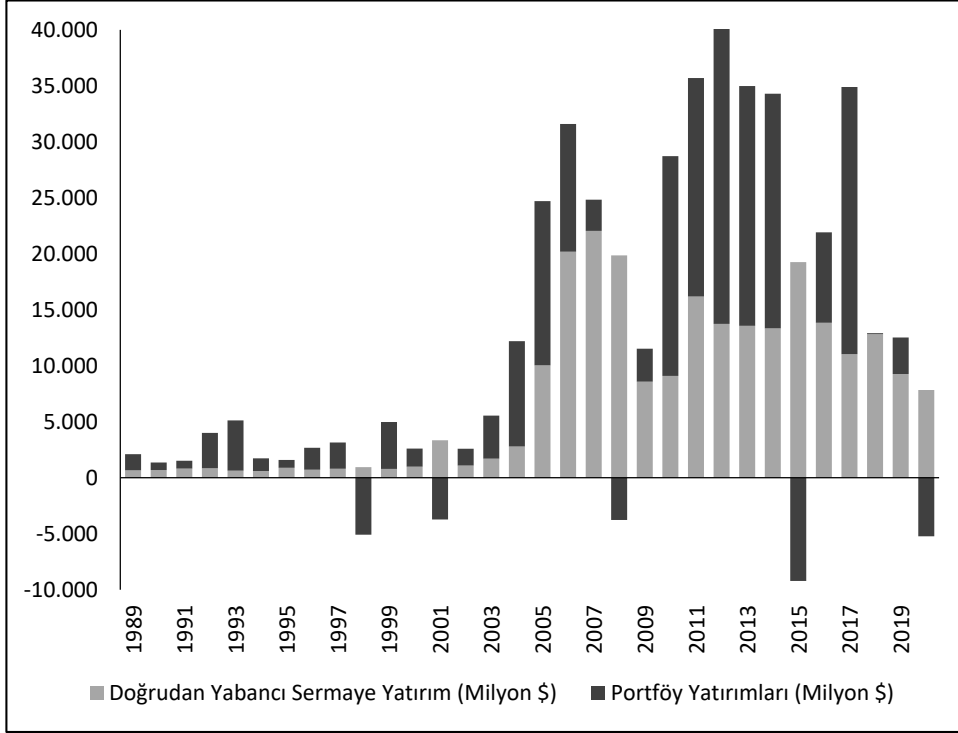
2001 Krizinin Türkiye ekonomisi için yeni bir dönemin başlangıç aşamasını oluşturduğu söylenebilir. Kriz sonrasında uygulamaya sokulan kapsamlı reformlar bir yönüyle iktisadi yapıdaki önemli birkaç sorun üzerinde köklü çözümler getirirken başka yönüyle de gelecek vaat eden uygulamaların başlangıcı olarak görülmüştür. Köklü çözümler açısından bankacılık sektörünün yapılandırılması, kamu borç yönetiminin şeffaf ve hesap verilebilirlik ilkesinin yerleşerek 1990'lar boyunca kronik sorun haline gelen kamu borç sorununun çözülmesi ve sürdürülebilir bütçe yönetiminin ihdas edilmesi gibi uygulamalardan bahsedilebilir. Ancak diğer taraftan döviz kuru hareketleri ve enflasyonla mücadele de daha etkin ve kurumsal yapının tesis edilmesi umut vaat eden süreçleri ve uygulamaları içerse de döviz kuru ve enflasyonda kalıcı istikrarın tesis edilemediği görülmektedir. (Şahin, 2016: 248-250). Kriz sonrası süreçte Türkiye ekonomisini üç ana tarihsel eksenle değerlendirmek gerekir. Bunları 2002-2007 istikrarlı büyüme dönemi, 2008-2013 yılları arası 2008 Küresel finans krizi ve krizden çıkış politikaları dönemi; son olarak da 2014-2020 istikrarlı durgunluk dönemi olarak incelemek mümkündür. Zira her üç dönem için belirgin iktisadi koşulları tasvir edecek kişi başına gelir, yabancı sermaye hareketleri, reel efektif döviz kuru, dış borç stoku ve enflasyon gibi makro iktisadi değişkenlerin seyri belirleyici olmuştur.

Kriz sonrasındaki süreçte ekonominin yeniden yapılanması ile eş güdümlü olarak, özellikle yeni bir siyasi anlayışın iktidara gelmesi ile beraber, hukuk reformları AB'ye üyelik müzakerelerinin başlaması ve uyum yasalarının hızla çıkarılmaya başlaması söz konusu olmuştur. Siyasal istikrar ile beraber 1990'lar Türkiye'sinde en önemli sorunların başında yer alan enflasyon ve kamu borç stoku soruna karşı çözümler getirilmiş ve düşük bütçe açığı, sıkı para politikası çerçevesinde kamu borç yönetimi sürdürülebilir düzeye çekilirken enflasyonun ise tek haneli düzeylere indiği gözlenmiştir. Ancak bu dönem dış ticaret açığının arttığı ve yüksek büyüme ile yüksek cari açık ikilemi içerisinde olduğu bir dönem olarak da dikkatleri çekmektedir (Eğilmez, 2018: 152). Bu itibarla 1990'lar Türkiye ekonomisinin ayırt edici kronik sorunu yüksek kamu borç stoku üzerindeki enflasyonist baskılar iken, 2000'li yıllarda Türkiye ekonomisinin ayırt edici kronik sorunu yüksek cari açık ve artan dış borç stokunun kur riskine yol açmış olmasıdır. İstikrarlı cari açık sorununun bir noktaya kadar yüksek dış borç sorunu olarak ortaya çıkması, küresel ve içsel konjonktürde yaşanan olası türbülanslarda TL'nin daha korumasız olmasına yol açtığı görülmektedir.

Doğrudan yabancı yatırımlar uzun dönemli yatırım faaliyetlerini içerirken, portföy yatırımları daha kısa dönemli finansal ürünleri içeren yatırım faaliyetlerinden oluşmaktadır. Bu itibarla uzun vadeli yabancı sermaye yatırımlarının giriş-çıkışı daha uzun dönemli bir projeksiyonda riskin yatırımcı

tarafından üstlenilmesi, ani duruş riskini yatırım yapılan ülke için ortadan kaldırmaktadır. Bu durum ise daha dengeli ve etkin bir iktisadi faaliyetler döngüsünün oluşmasını sağlamaktadır. Diğer taraftan kısa vadeli yabancı yatırımlar ya da başka bir deyişle portföy yatırımlarının ülkeye giriş ve çıkışı küresel likidite koşullarına göre ani girişin ekonomik dengesizliklere neden olurken (ulusal paranın aşırı değerlenmesi, faiz oranlarındaki ani düşüş vb gibi) ani çıkışın etkisi de döviz kurunda yukarı doğru aşırı oynaklık, döviz kuru atağı vb sistemik risklerin artmasına bağlı olarak kriz koşullarının oluşmasına yol açabilmektedir. (İnandım, 2005: 25). Grafik 3 Türkiye’de sermaye kontrollerinin kaldırıldığı 1989 yılından 2020 yılına kadar ki olan dönemde doğrudan yabancı yatırımlar ile portföy yabancı yatırımları göstermektedir. Buna göre 1989-2001 döneminde doğrudan yabancı yatırımlarda kayda değer bir artış görülmemesine karşılık 2004 yılından itibaren belirgin bir artış görülmektedir. Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımlardaki artışın ekonomik kalkınmayı itici bir rolü olduğu görülmektedir. İçsel koşullardaki mevcut iyileşme adımları yanı sıra, yeni Neoliberal sığınak olarak, uluslararası finansal sistemin büyük likidite imkânları içerisinde gelişen piyasalara doğru entegre olma çabaları da Türkiye’nin görünürde lehine bir durum olarak yansdığı görülmektedir.

2002-2007 dönemindeki ekonomik istikrar sağlayıcı etmenlerin yanı sıra siyasal istikrarın sağlanması, hukuk reformları ve Avrupa Birliği üyelik sürecinin ve uyum yasalarının hız kazandığı dönemde doğrudan yabancı sermayenin arttığı görülmektedir. Diğer taraftan, portföy yatırımlarının durgunluk dönemlerinde azaldığı ve kriz dönemlerinde de net çıkışların yaşandığı görülmektedir. Örneğin; 1997 Güneydoğu Asya Krizi ve 1998 Rusya Krizi’nin etkileri ile kısa vadeli sermaye çıkışları gerçekleşirken, 2001 ve 2008 krizlerinde de benzer sürecin yaşandığı görülmektedir. 2002 öncesinde göreceli olarak yabancı yatırımlarda kısa vadeli yatırımları doğrudan yabancı yatırımlara göre daha ağırlıklı olduğu görülmektedir. Ancak, diğer taraftan 2002 sonrasında ise doğrudan yabancı yatırımların toplam yabancı yatırımların içerisinde payının portföy yatırımlarına göre daha belirgin bir şekilde arttığı görülmektedir. Kriz sürecinde yabancı yatırımlarda belirgin bir düşüş yaşanırken, 2010 yılından itibaren Kriz sonrası dönemde yabancı yatırım kompozisyonunda kısa vadeli yabancı sermayede daha belirgin bir artış görülmektedir. Bu durum da, ani duruş riskini artırırken TL’nin kur şoklarına karşı daha duyarlı bir hale gelmesine yol açmıştır. Doğrudan yabancı yatırımlardaki 2002-2007 dönemindeki istikrarlı artışın kriz sonrasında devam etmediği ve 2016 yılından itibaren ise istikrarlı bir azalma eğilimi içerisine girdiği görülmektedir (Grafik 3).

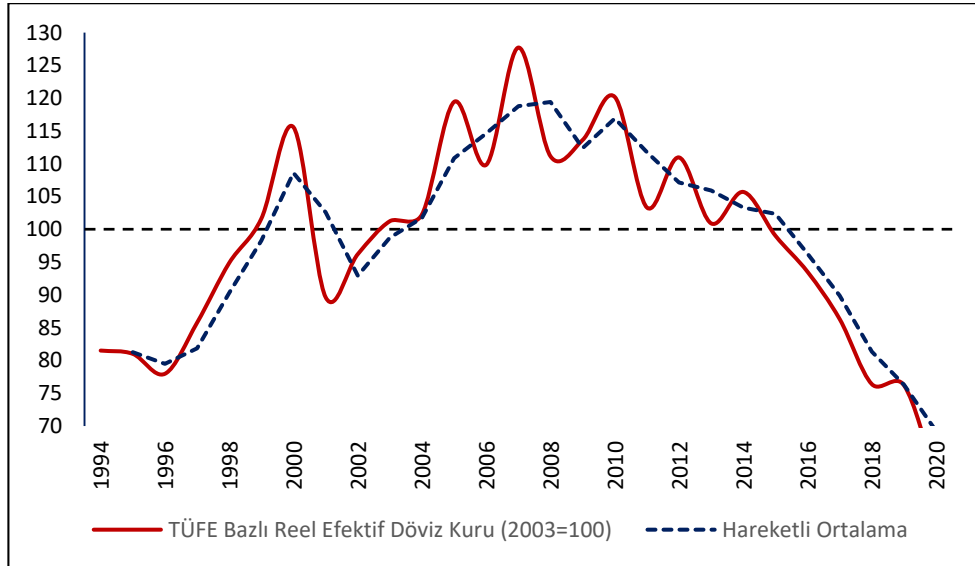
Grafik.3 Türkiye’de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımı ve Portföy Yatırımı (Milyon \$)

Kaynak: <https://evds2.tcmb.gov.tr> veriler derlenerek oluşturulmuştur.

Grafik 4 Reel Efektif Döviz Kuru (REK) endeksinin 1994-2020 dönemi içerisindeki seyrini vermektedir. REK 2003 yılında 100 endeks puanı olarak belirlenmiş ve küresel iktisadi sistem içerisinde sadece rezerv paraların oluşturduğu bir endeks olmaktan çok Türkiye’nin dış ticaret ilişkileri içerisinde olduğu 36 ülkenin para biriminin yer aldığı bir endekstir. REK’in değeri Türkiye’nin bu ülkeler ile yapmış olduğu ticaret hacminin ağırlıklı ortalaması ile belirlenmiş sepet kur üzerinden hesaplanmaktadır. Buradaki amaç, Türkiye’nin uluslararası rekabetteki fiyat, maliyet gibi unsurlar nezdinde etraflıca konumunu ve gücünü ölçmektir. Dolar, Euro gibi rezerv paralar üzerinden TL’nin nispi fiyatlamasının yapılması yerine bu rezerv paraları da içine alan daha geniş çaplı bir sepet kuru olması TL’nin dış değerinin ölçülmesi açısından önemli bir çığa veri olarak kabul edilmektedir (Saygılı vd., 2010:2). TCMB’nin fiyat istikrarı amacı görevi içerisinde TL’nin iç değerini korumak kadar TL’nin dış değerinin korunması amacını da ihtiva etmektedir. Bu durumda REK, TCMB’nin TL’nin dış değerinin korunması amacı içerisinde dikkate aldığı ve etkilemek istediği bir endeks olarak görülmektedir (Eğilmez, 2012).

REK’in düşük olması diğer dış ticaret partneri olan paralara karşı nispi fiyatın ucuz olduğu ve ihracat açısından rekabet gücünü artırırken, ithal girdilerin fiyatlarının artmasına ve maliyet yönünden de daha uzun vade de rekabet gücünü azaltmaktadır. Diğer taraftan REK’in aşırı değerli olduğu dönemde ithalatı artırıcı-ihracatı azaltıcı bir etkinin meydana gelmesi TL’nin aşırı değerlenmesine bağlı olarak dış ticaret dengesinin ithalat lehine bozulmasına neden olacaktır. Kur istikrarı

için REK’in önceden belirlenmiş bir seviye etrafından sınırlı oynaklığın olması gerekmektedir. Bu durumda Grafik 4’e bakıldığında REK’in uzun dönemde en düşük 2020 yılında 60 seviyelerine kadar düştüğü en yüksek olduğu 2007 yılında ise 130 seviyesine kadar çıkmış olduğu görülmektedir. Diğer taraftan REK’in irili ufaklı birçok dalgalanmalar içerisinde aşırı oynak olduğu görülmektedir. Bu durum ise küresel iktisadi sistem içerisinde uluslararası sermaye akımlarına ve dış ticaret akımlarına entegre olmuş bir ülke ekonomisi için iktisadi dengesizliklerin kaynaklarından biri olarak görülmesine yol açmaktadır. Grafik 4’ün gösterdiği bir diğer olgu ise 1994-2001 Krizleri’nde düşük düzeylerde REK’in fiyatlandırıldığına karşılık 2008 küresel kriz sonrasında kademeli bir azalışın olduğu görülmektedir. Küresel likidite bolluğunun azalmaya başladığı 2013 sonrası dönemde ise istikrarlı bir şekilde azalarak 2020 yılı itibariyle TL’nin diğer dış ticaret partner ülke para birimlerine karşı rekor bir azalmanın meydana geldiği görülmektedir (Grafik 4).

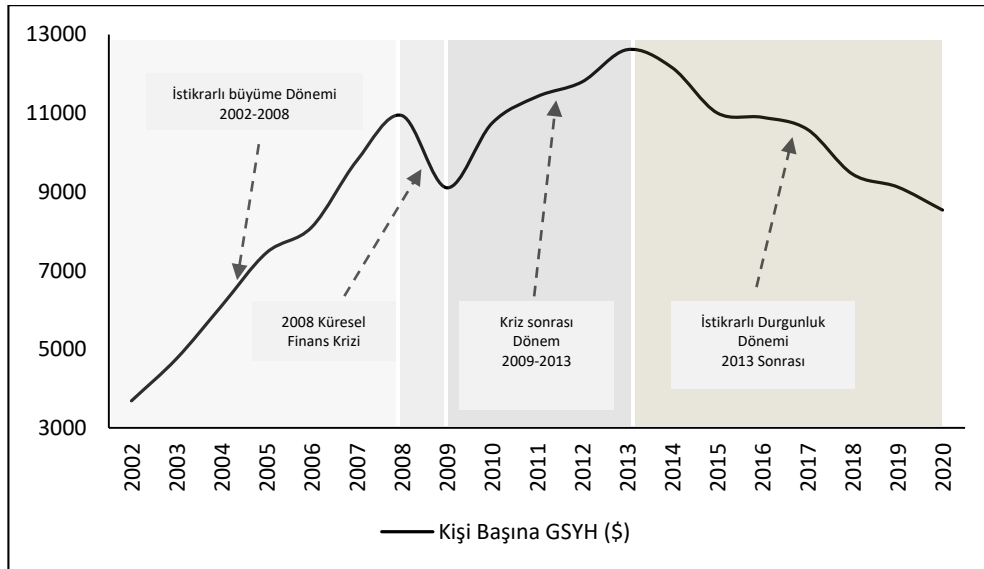

Grafik. 4 TÜFE Bazlı Reel Efektif Döviz Kuru (2003=100)

Kaynak: <https://evds2.tcmb.gov.tr> veriler derlenerek oluşturulmuştur.

Grafik 5 kişi başına GSYH’nın 2002-2020 yılları arasındaki seyrini göstermektedir. Bir ülke ekonomisindeki iktisadi performans ve refah düzeyinin ölçmesi bakımından kişi başına GSYH en iyi yöntem mi sorusu üzerinde tartışılabilir olmasına karşılık pratikte bir kalkınma/ekonomik performans ölçütü olarak hala en kullanışlı makro iktisadi değişken olarak kullanılmaktadır. Zira yukarıda Türkiye’nin 2002-2020 yılları arasında iktisadi performans tasnifini yaparken bu değişken üzerinden gerekçelendirmek daha doğru olacaktır. Grafik 5’e bakıldığında 2002 yılından Türkiye ekonomisi düşük gelirli ülkeler grubunda iken, 2002-2008 döneminde kişi başına gelirin 3.500 \$ seviyesinden istikrarlı bir artış ile 11.000 \$ seviyesine çıktığı görülmektedir. Kişi başına gelirdeki istikrarlı artış doğal olarak bu dönemi Türkiye ekonomisinin istikrarlı büyüme dönemi olarak adlandırılmasını sağlamaktadır. 2008 yılından itibaren küresel kriz koşullarının tüm Dünya’yı etkisi

altına aldığı gibi Türkiye ekonomisini de etkilediği ve refah düzeyinin azaldığı görülmektedir. Ancak, Türkiye ekonomisinin kriz koşullarından görece diğer gelişmiş ülkelere göre daha hızlı çıkış gerçekleştirmesi küresel sermaye akımlarının bu dönemde girişleri artmıştır. Yoğun sermaye girişi sonrasında TL'nin aşırı değerlenmesine bağlı olarak ithalata ve aşırı kredi genişlemesine bağlı olarak toplam talepteki artışlar 2013 yılına kadar devam etmiştir. Küresel iktisadi konjunktürde gelişmekte olan ülkeler aleyhine olan sürecin 2013 yılında FED'in varlık alım programlarını durdurması ve bilanço küçültme politikalarını uygulamaya başlayacağını açıklaması ile TL'de kur oynaklığının arttığı bir süreç gerçekleşirken içsel konjunktürde kurumsal yapının bozulmasına neden olan içerdeki siyasi ve sosyal olaylar (Gezi parkı olayları, 17-25 Aralık operasyonları, 15 Temmuz Darbe Girişimi, Rahip Branson olayı) Türkiye'nin iktisadi sürecini de uzun durgunluk dönemi olarak nitelenmesine yol açmıştır (Grafik 5).

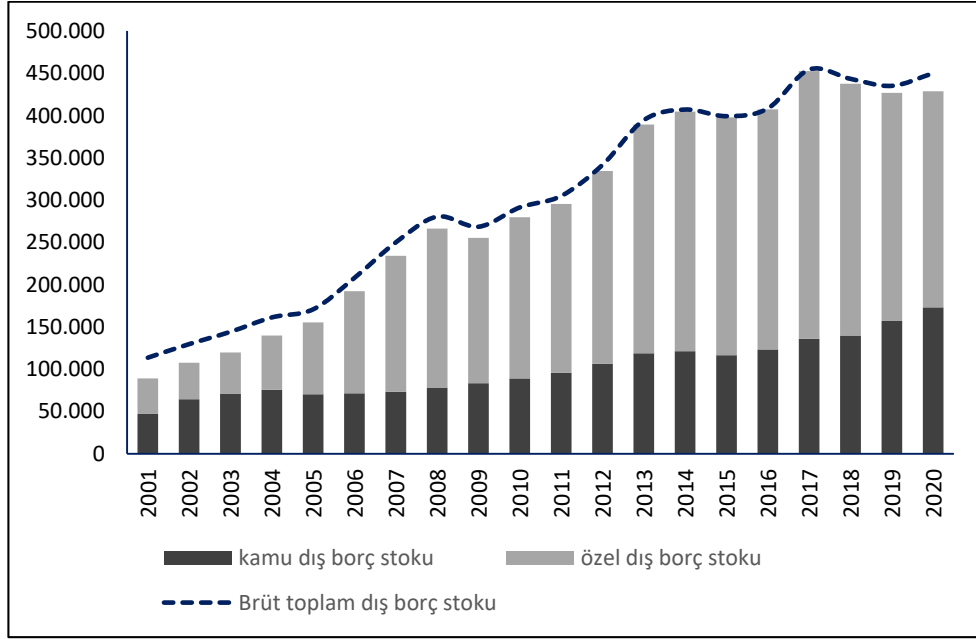

Grafik. 5 Türkiye’de 2002-2020 Döneminde Kişi Başına GSYH (\$)

Kaynak: <https://evds2.tcmb.gov.tr> veriler derlenerek oluşturulmuştur.

Grafik 6 Türkiye’de toplam brüt dış borç stokunu ve bu borç stokunun iki ana kalemi olarak kamu dış borç stoku ve özel dış borç stokunun 2001-2020 yılları arasında seyrini göstermektedir. Türkiye ekonomisinin kronik makro iktisadi sorunlarını sıralayacak olursak dur-kalk büyüme performansı, yüksek işsizlik oranı ve buna bağlı olarak da söylenebilecek düşük istihdam oranı, enflasyonla mücadelede enflasyonist ataletin kırılmaması, döviz kuru istikrarsızlığıdır. Bu olguların az ya da çoğu Türkiye ekonomisini dönemsel olarak karşı karşıya geldiği bir durum olduğu söylenebilir. Ancak bunların dışında 2002 sonrası Türkiye ekonomisindeki yeni kronik sorun yüksek cari açıkların kriz dönemleri hariç istikrarlı bir süreç olarak devam etmesidir. Sürekli cari açığın finansmanı için dış borç stokunun da sürekli artış sağlamasına yol açmıştır. Bu itibarla Türkiye’nin brüt dış borç stokunun cari açığın azaldığı kriz ya da durgunluk dönemlerinde bir miktar azaldığı ya da sabit kaldığı görülmektedir. Özellikle Grafik 5’de de referans aldığımız 2013 sonrasındaki dönemde -kabaca 2014-2020 dönemi olmaktadır-

yüksek cari açık –yüksek büyüme sorunun diğer bir yüzü olan düşük cari açık – düşük büyüme dönemine geçildiğini göstermektedir. Dolayısıyla, Grafik 6’da cari açığın bir akım değişkeni olarak azalması başka bir deyişle düşük büyüme ile ekonominin durgunluk dönemine girmesi brüt dış borç stokundaki artışların görece 2002-08 ve 2009-13 dönemlerine göre sınırlı düzeyde kalmasını sağlamıştır (Grafik 6).

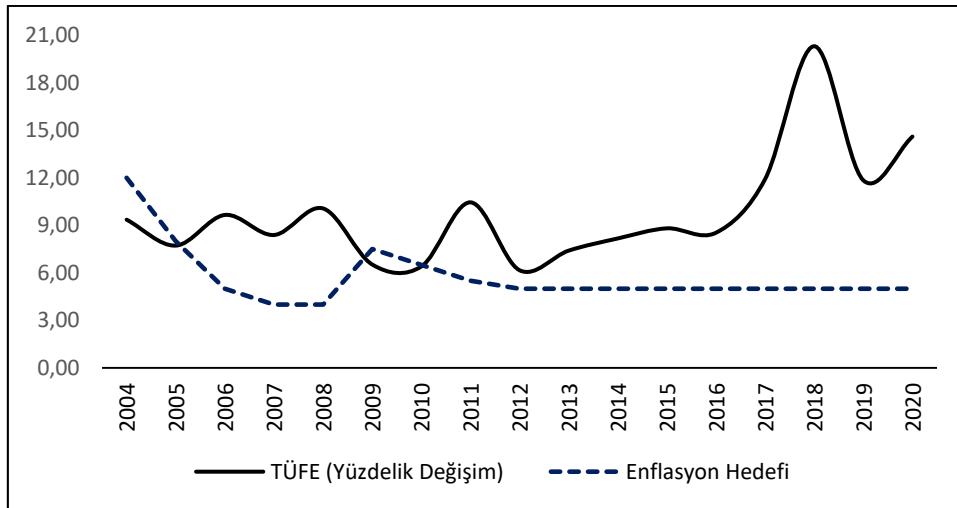
Grafik. 6 Toplam Brüt Dış Borç Stoku (Kamu – Özel) (Milyon \$)

Kaynak: <https://evds2.tcmb.gov.tr> verileri derlenerek oluşturulmuştur.

Yüksek dış borç stokunun olduğu gelişmekte olan ülkelerde dış borç stokunun azalması ancak cari fazla vererek gerçekleşmesiyle mümkündür. Bu durumda ekonomi politikalarının bu amaca ulaşmak için ihracatın artırılması ile gerçekleştirilmesi beklenir. Ancak gelişmekte olan ülkeler için bu durum –ihracatın artırılarak gelirlerin artırılması- mümkün olamayınca ithalatın azaltılmasına başka bir deyişle giderlerin kısılması ile gerçekleştirilmeye gidildiği görülmektedir. İthalatın kısıtlanmasının en kolay ve kestirme yolu ise tüketim mallarına kota konulması ya da hükümetlerce daha çok tercih edilen bir yol olarak tarifelerin artırılması ile gerçekleştirilmektedir (Başkaya, 2001:179). Türkiye ekonomisinde bu durumun ileri teknoloji ürünleri, otomobil, enerji gibi tüketim ithalatı için temel kalemler üzerinden vergilerin artırılması ile gerçekleştiği görülmektedir. Bu durumun açıkça enflasyonist bir olguyu meydana getirirken satın alma gücünü iyice zayıflattığı görülmektedir. Satın alma gücünün zayıflaması Grafik 5’de de görüleceği üzere uzun dönemde refah kaybına neden olduğu görülmektedir.

Grafik 7 Türkiye’de 2004-2020 yılları arasında tüketici fiyat endeksinin (TÜFE) yılsonu yüzdeleri değişimini göstermektedir. Başarılı bir enflasyon ile mücadelenin ölçütünün kabaca enflasyonun %1-3 arasında bir orandan uzun dönem

istikrarının yakalanmış olmasıdır. Bu duruma kısaca fiyat istikrarı denilmektedir. Türkiye’de enflasyon ile mücadelede başarılı bir sonuca ilişkin kanıtlar olmadığı açıktır. Ancak 1990’lar boyunca çift haneli enflasyon düzeyinin olduğu hatta kimi zaman %100’lerin üzerinde seyrettiği görülmektedir. Türkiye ekonomisinde birçok başka makro değişkende olan mevcut iyileşmenin istikrar dönemi olarak adlandırdığımız 2002-2007 dönemde enflasyonun tek haneli düzeylere indirildiği görülmektedir. Hiç kuşkusuz bu dönemde enflasyonun 2001 yılında %50’nin üzerinde seyrettiği düşünüldüğünde 2004 yılı itibarıyla %10 seviyesinin altına indirilmesi enflasyon ile mücadelede görece başarılı bir sonuç olarak nitelenmesi gerekmektedir (Grafik 7). Bu dönemde uygulanan para politikası ve kurumsal yönetişimin üst düzeyde olduğu merkez bankacılığı anlayışının hâkim olduğu görülmektedir. Ne var ki enflasyonun kalıcı bir şekilde fiyat istikrarının sağlandığı kabul edilen düzeylere uzun dönemde bir türlü indirilememesi enflasyonist ataletin oluşmasına yol açtığı görülmektedir. 2002-2016 dönemin % 6,50 -%10 arasında dar bir bantta hareket eden enflasyon 2016 sonrasında yaşanan kur-faiz sarmalı içerisinde artan risklerle beraber 2018 yılında enflasyonun %20 düzeyine kadar çıkmasına yol açmıştır. Enflasyonun dar bir bantta yer aldığı 2002 sonrasındaki süreçte enflasyon ile mücadelede uzun dönemli kalıcı bir fiyat istikrarı sağlanmadan daha yüksek enflasyonist olguları meydana getirecek politikaların ısrarla devam ettirilmesi daha yüksek enflasyon düzeyinde yeni bir enflasyonist ataleti meydana getirmiştir (Özatay, 2021; Grafik 7). Yeni enflasyonist ataletin 2016 sonrasında %10’ların üzerinde oluşması halinde, uzun dönemde köklü politika değişikliklerinin yapılmaması halinde, yukarı yönlü daha fazla oynaklığa sahip yüksek enflasyonist atalet olarak karşımıza çıkması muhtemeldir.

Grafik. 7 TÜFE Yıllık Değişim (Yıl Sonu Yüzdelerik Değişim)

Kaynak: <https://evds2.tcmb.gov.tr> veriler derlenerek oluşturulmuştur.

Sonuç

Türkiye 1923 yılında yapılan İzmir İktisat Kongresi ile başlayan bir süreçle ve dönem dönem değişimi ve dönüşümü beraberinde getiren bir anlayışla iktisadi

hayata yön vermeye çalışmıştır. İktisadi hayatı şekillendiren politikalar bağımsız bir iktisadi iradenin ürünü olan politikalarından ziyade Türkiye’nin karşı karşıya kaldığı özel şartların -daha da önemlisi küresel gelişmelerin- adeta dayatmacı anlayışı ile şekillenmiştir.

İzmir İktisat Kongresi ile başlayan ve ana akım iktisadi görüşü temsil eden piyasa mekanizması merkezli iktisadi kabullenmelerin başrol oynadığı politikalar seti diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de liberal politik düşünceyi ön plana çıkarmıştır. Bu politika tercihi 1929 Büyük Buhranla birlikte 1939 yılına kadar planlı bir ekonomi anlayışına dönüşmüş ve korumacılık ve müdahaleci devlet anlayışı ön plana çıkmıştır. Ülke yönetiminin benimsediği devletçilik ilkesi daha sonraki dönemlerde yerleşik bir anlayış haline gelmiştir. Bu dönemde devletçilik politikasının en somut örneği olarak I. Beş Yıllık Sanayi Planı’nın uygulamaya konulması gösterilebilir. Ancak planlı ekonomi anlayışının II. Beş Yıllık Sanayi Planı’nın II. Dünya savaşı nedeni ile uygulamaya konulamamasıyla 1940-1946 yıllarının kesinti yılları olarak anılmasına vesile olmuştur. Bunu takip eden 1946-1950’li yıllar Türkiye’nin devletçi nitelikteki ekonomi politikalarından uzaklaşarak liberal bir iktisadi yapıya yönelik adımların atıldığı yılların başlangıcı olmuştur

1950’li yıllar iktisat politikalarının uzun dönemli kalkınmanın dinamiklerini oluşturmak yerine, plansız gelişmiş projelerin ve alt yapı yatırımlarını öncülüğünde ülke kaynaklarının etkinsiz bir şekilde kullanımına sahne olmuştur. Liberal politik düşüncenin hâkimiyeti ile kurumları ve kuralları yerleşik hale getirilmeden uygulamaya konulan ve başarısız bir piyasa ekonomisi deneyimi sonrasında 1960 askeri darbesi ile 1960-1978 yılları arasında Türkiye’de iktisat politikaları, yeni bir dönüşümün ürünü olarak, ithal ikameci stratejiye dayalı planlı kalkınma politikaları hayata geçirilmiştir. Ancak çok umut bağlanan bu planlı dönemde devalüasyon- enflasyon sarmalıyla istenilen hedeflere ulaşılamamıştır.

Planlı ekonominin sona ermesiyle birlikte 1980 sonrası uygulamaya konulan Neoliberal politikaları, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası iktisadi kuruluşların finansal destekleri ile beraber, küresel kapitalist iktisadi sistemin tüm üye devletlerine 1980’ler boyunca hakim politik iktisadi anlayış olarak yayılmasına vesile olmuştur. Öte yandan bu politika anlayışı serbest piyasa ekonomisi anlayışıyla bütünleşerek iktisat politikalarını yeniden dizayn etmiş ancak politika yapıcılarının büyük bir umutla beklediği olumlu sonuçları ortaya koyamamıştır. Zira 1981-2001 dönemi ortalama büyüme oranları planlı kalkınma döneminde büyüme oranı ile karşılaştırıldığında planlı ekonominin performansının daha iyi olduğuna dair bulgulara rastlamak mümkün olmuştur. Özellikle planlı ekonomi döneminin Türkiye ekonomisinin potansiyel büyüme oranı olan yaklaşık % 6 büyüme oranının üzerinde bir büyüme oranı ile iyi bir performans göstermiştir. Bunun aksine, 1980 yılı sonrasında Neoliberal politikalar sonucu ulaşılan büyüme oranlarının %3,7 gibi potansiyel büyüme oranının altında kalması Neoliberal politikalar için oldukça dikkat çekici sonuçları ortaya koymuştur.

2001 krizi Türkiye ekonomisi için yeni bir politika anlayışını başlangıcı olmuştur. Bu olgudan sonra her ne kadar Neoliberal politikaların bir devamı gibi

görünen politikalar uygulanmış olsa da kriz sonrasında uygulamaya sokulan kapsamlı reformlar o döneme ait uygulanan iktisat politikalarının temel farklılıklarını oluşturmuştur. 2001 Krizi sonrası uygulanan iktisat politikalarının sonuçları üç farklı dönemde değerlendirilebilecek özelliklere sahip olduğu gözlenmektedir. 2002-2007 dönemi istikrarlı büyüme dönemi olarak dikkatleri çekmektedir. 2008 Küresel Finans Krizi ve Krizden çıkış politikalarının uygulandığı 2008-2013 dönemi ve son olarak 2014-2020 istikrarlı durgunluk dönemi olarak ele alındığında uygulanan iktisat politikalarının Türkiye ekonomisine farklı boyutlarıyla yansıdığı gözlenmektedir. Zira her üç dönemin temel dinamikleri olarak görülebilecek gelişmelerden kişi başına gelir, yabancı sermaye hareketleri, reel efektif döviz kuru dış borç stoku ve enflasyon gibi makro iktisadi değişkenlerin seyri dikkat çekici değişkenlikler göstermiştir.

Özellikle 2002 sonrası yeni bir siyasi anlayışın hâkim olması, hukuk reformları, AB'ye üyelik müzakerelerin canlı tutulması, makroekonomik performans açısından önemli kazanımları beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda 1990 yıllarından bakiye kalan ve Türkiye'nin en önemli sorunlarının başında yer alan enflasyon ve kamu borç stoku sorunlarına karşı çözümler getirilmiş ve düşük bütçe açığı, sıkı para politikası çerçevesinde kamu borç yönetimi sürdürülebilir düzeye çekilirken enflasyonun ise tek haneli düzeylere indiği görülmüştür.

Ancak ne var ki bu olumlu tablo 2008 küresel finans krizi sonrasında kısmen devam etmiş ve 2014 - 2020 istikrarlı durgunluk döneminde ise her alanda kötüleşen bir seyre doğru evrilmiştir. Buna göre doğrudan yabancı yatırımlar 2002-2007 dönemindeki istikrarlı bir artışın uzun soluklu olmadığı 2008 Finans Krizi sonrasında bir süre daha devam etmekle birlikte 2016 yılından itibaren ise bu sefer istikrarlı bir azalma eğilimi içerisine girdiği gözlenmiştir. Öte yanda, 2002-2014 dönemini içine alan istikrarlı büyüme ve kriz dönemi süresince %6,50 -%10 gibi dar bir bantta hareket eden enflasyon 2014 sonrasında ulusal ve küresel ölçekte yaşanan kur-faiz sarmalı içerisinde artan risklerle beraber 2018 yılında enflasyonun %20 düzeyine kadar çıktığı gözlenmiştir. Reel efektif döviz kurunun 2002-2007 istikrarlı büyüme döneminde düşük düzeylerde de olsa arttığı gözlenirken 2008 Küresel Kriz sonrasında kademeli olarak azalmış ve küresel likidite bolluğunun azalmasıyla birlikte 2013 sonrası dönemde ise istikrarlı bir şekilde azalarak 2020 yılında rekor düzeye ulaşmıştır. Türkiye'nin toplam dış borç stoku istikrarlı büyüme dönemi ile istikrarlı durgunluk dönem aralığında istikrarlı bir artış gösterdiği dikkat çekmektedir. Ayrıca bu borcun kamu özel sektör oranlarında da özel sektör lehine borç payının da istikrarlı bir artış göstermesi dikkatleri çeken bir başka gelişme olmuştur.

Sonuç itibariyle Türkiye'nin Cumhuriyet dönemi iktisat politikalarının temel dinamikleri incelendiğinde bu politikaların küresel olaylardan ve olgulardan önemli düzeyde etkilendiği, bu bağlamda, Türkiye'deki iktisat politikalarını açıklamada küresel konjonktürden bağımsız tek başına ülkenin kendine özgü bir iktisat politikası anlayışının varlığından söz edilemeyeceğini söylemek mümkündür. Ayrıca uygulanan iktisat politikalarının temel dinamiğini oluşturan unsurların birçoğunun Türkiye'nin yapısal sorunlarıyla ilgili olduğu ve bununla başa çıkmak için siyasal

istikrarın sağlanması, hukuk reformları ve Avrupa Birliği üyelik sürecinin ve uyum yasalarının hız kazanmasının yanında ileriye dönük projeksiyonda da Türkiye’deki politika yapıcılarının artan küreselleşme ve teknolojik gelişmeler ile küresel konjonktürde ortaya çıkan değişkenleri de mutlaka hesaba katmaları gerektiğini vurgulamak gerekir.

Kaynakça

- Atatürk Araştırma Merkezi, (2006) Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri – II. Erişim Tarihi: 13.12.2019, <https://atam.gov.tr/wp-content/uploads/S%c3%96YLEV-ORJ%c4%b0NAL.pdf>
- Acemoglu, Daron ve Murat Üçer (2015). The Ups and Downs of Turkish Growth, 2002-2015. NBER.
- Alpay, Yalın ve Alkin, Emre (2017) Olaylarla Türkiye Ekonomisi, İstanbul: Hümanist Kitap Yayıncılık.
- Başkaya, Fikret (2001). Azgelişmişliğin sürekliliği. İstanbul: İmge Kitabevi.
- Boratav, Korkut (2005). Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2002, (9. Baskı), İstanbul: İmge Yayınevi
- Boratav, K. (2013). Emperyalizm, sosyalizm ve Türkiye, İstanbul: Yordam Kitap
- Buluş, Abdülkadir (2009). Türk İktisat Politikalarının Tarihi Temelleri, Konya: Tablet Kitabevi Yayınları
- Buluş, Abdülkadir ve Kangal, Nalan (2018) 1923-1929 Dönemi: Cumhuriyetin İlk Yıllarında Para ve Kur Politikaları, (Ed) İlhan Eroğlu, Baki Demirel, Tolga Dağlaroğlu, 1923’ten Günümüze Türkiye’de Para, Kredi ve Kur Politikaları içinde (s. 1-25), Bursa: Ekin Kitabevi.
- Demirel, Baki. (2018) 1980-1990 Ekonomik ve Finansal Liberalizasyon Dönemi, (Ed) İlhan Eroğlu, Baki Demirel, Tolga Dağlaroğlu, 1923’ten Günümüze Türkiye’de Para, Kredi ve Kur Politikaları içinde (s.121-146) Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Doğruel, Fatma ve Doğruel A. Suud (2005). Türkiye’de Enflasyonun Tarihi, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Eğilmez, M. (2012). Kendime Yazılar: Reel Efektif Döviz Kuru Endeksi Nedir?. <http://www.mahfiegilmez.com/2012/11/reel-efektif-doviz-kuru-endeksi-nedir.html>, (31.10.2017).
- Eğilmez, Mahfi (2018) Değişim Sürecinde Türkiye: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eroğlu, İlhan ve Yeter, Fatih (2017) Neoliberal Politik Düşünce Ekseninde Yeni Para Politikası Arayışlar. Sosyal Bilimler Metinleri, 2017(1), 60-74.

- Eroğlu, İlhan; Yeter, Fatih ve Çidem, Yakup. (2017). Cari Açık Sorunu Perspektifinde Türkiye'nin Enerji Açığı ve Geleceğe İlişkin Öneriler. *Balkan Journal of Social Sciences*, 7(13), 106-118.
- Eroğlu, İlhan ve Yeter, Fatih (2018) 2008 Finansal Kriz Sonrası Yeni Riskler ve TCMB Yeni Para Politikaları. (Ed.) İlhan Eroğlu, Baki Demirel, Tolga Dağlaroğlu, 1923'den Günümüze Türkiye'de Para – Kredi ve Kur Politikaları içinde (s. 287– 346). Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım.
- Eroğlu, İlhan; Kangal, Nalan ve Yeter, Fatih (2019) Türkiye'de İktisat Politikasının Değişimi ve Dönüşümü. (Ed.) İlhan Eroğlu, Değişim ve Dönüşüm Perspektifinde İktisadi Bakış Prof. Dr. Sabri ORMAN'a Armağan, içinde (s. 329-366). Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım
- Ermeydan, Burcu (2016) Dönüşümcü Liderler Olarak Turgut Özal ve Deng Xiaoping: Farklı Koşullarda Ekonomiye Dönüştürmek, (Ed) Şirin Atakan Duman, *International Turgut Ozal Symposium* içinde (s.40-52), Ankara.
- Harvey, David (2015) *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, İstanbul: Sel Yayıncılık
- İnandım, Şeyda (2005) *Kısa Vadeli Sermaye Hareketleri İle Reel Döviz Kuru Etkileşimi: Türkiye Örneği. (Uzmanlık Yeterlilik Tezi)* Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Piyasalar Genel Müdürlüğü
- Kalaycı, İrfan (2018) 1960-1980 Planlı Kalkınma Döneminde Para, Faiz ve Kur Politikaları. (Ed) İlhan Eroğlu, Baki Demirel, Tolga Dağlaroğlu, 1923'ten Günümüze Türkiye'de Para, Kredi ve Kur Politikaları içinde (s.101-120), Bursa: Ekin Kitabevi.
- Karlık, S. Rıdvan (2014) *Türkiye Ekonomisi – Cumhuriyet'in İlandan Günümüze Yapısal Dönüşüm*, İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım.
- Kasalak, Kadir (2012) Teşvik-i Sanayi Kanunları ve Türkiye'de Sanayileşmeye Etkileri, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27, 65-79.
- Kazgan, Gülten (2006) *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*. 3. Baskı İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kazgan, Gülten (2017) *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009) "Ekonomi Politik" Açısından Bir İrdeleme*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Keskin, Nagehan (2008) *Finansal Serbestleşme Sürecinde Uluslararası Sermaye Hareketleri ve Makroekonomik Etkileri: Türkiye Örneği. (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Keyder, Çağlar (1978) 1923-1929 Döneminde Para ve Kredi, *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, *Gelişme Dergisi*, Özel Sayı, 201-250

- Koç, Ceyhan (2000) İzmir İktisat Kongresi’nin Türk Ekonomisinin Oluşumuna Etkileri, Atatürk Dergisi, 3(1), 145-167
- Oktar, Suat; Eroğlu, Nadir ve Eroğlu, İlhan (2013) 2008 Global Finans Krizi, Parasal Aktarım Kanalları ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası’nın (TCMB) Deneysel Politika Çabaları. Marmara Üniversitesi İ.İ.B. Dergisi, 35(2), 1-28
- Ostry, Jonathan D.; Loungani, Prakash ve Furceri, Davide (2016) Neoliberalism: Oversold?-Instead of delivering growth, some neoliberal policies have increased inequality, in turn jeopardizing durable expansion. Finance & development, 53(002).
- Özatay, Fatih (2021) Yok kardeşim öyle bir ilişki. <https://www.dunya.com/kose-yazisi/yok-kardesim-oyle-bir-iliski/627359> (Erişim tarihi: 09.07.2021).
- Pamuk, Şevket (2015) Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Parasız, İlker (1998) 1923’ten Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları, Bursa: Ekin Kitabevi.
- Parasız, İlker ve Eroğlu, İlhan (2017) Tarihsel Süreçte Türkiye Ekonomisi: Yapısal Dönüşüm ve Politika Uygulamaları, Bursa: Ekin Kitabevi.
- Saad-Filho, Alfredo (2014) “Washington Uzlaşmasından Washington Sonrası Uzlaşmasına: İktisadi Kalkınmaya Dair Neoliberal Gündemler” (Ed.) Saad-Filho, Alfredo and Johnston, Deborah Neoliberalizm Muhalif Bir Seçki, içinde (s.191-201) İstanbul: Yordam Kitap
- Sakalak, Kadir (2012) Teşvik-i Sanayi Kanunları ve Türkiye’de Sanayileşmeye Etkileri, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 27, 65-79.
- Saygılı, H., Saygılı, M. ve Yılmaz, G. (20120). Türkiye İçin Yeni reel Efektif Döviz Kuru Endeksleri Ankara:Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Çalışma Tebliği No:10/12 www.tcmb.gov.tr (Erişim tarihi 11.09.2017).
- Seyidoğlu, Halil ve Pişkin, Ali (2018) 1946-1950 Dönemi: Liberal Döneme Geçiş Aşaması. (Ed) İlhan Eroğlu, Baki Demirel, Tolga Dağlaroğlu, 1923’ten Günümüze Türkiye’de Para, Kredi ve Kur Politikaları içinde (s.101-120), Bursa: Ekin Kitabevi
- Şahin, Hüseyin (2016) Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişimi – Bugünkü Durumu. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Takım, Abdullah (2011) Türkiye’de 1960-1980 Yılları Arasında Uygulanan Kalkınma Planlarında Maliye Politikaları, Maliye Dergisi, 160,154-176
- TCMB, (1981) Yıllık Rapor 1980. Ankara
- Tezel, Yahya, S. (1994) Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları

- Tuna, Serkan (2007) Cumhuriyet Ekonomisinin İlk Devalüasyonu: 7 Eylül 1946, Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Sayı: 13, 86-121
- Turan, Zübeyir (2011) Dünya'daki ve Türkiye'deki krizlerin Ortaya Çıkış Nedenleri ve Ekonomik Kalkınmaya Etkisi, Niğde Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, 4(1), 54-80
- Yentürk, Nurhan. (2005) Türkiye Ekonomisi ve Kriz Geleneği. (Ed.) Nurhan Yentürk, Körlerin Yürüyüşü - Türkiye Ekonomisi ve 1990 Sonrası Krizler İçinde (s.1-21) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Yay, Turan. (2019) "Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan Devralınan Miras", Contemporary Research in Economics and Social Sciences, 3(1): 77-113
- Yeşilay, R. Barış (2005). Devletçiliğin Türkiye Ekonomisindeki İzdüşümleri. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 19(1), 117-132.

Katkı oranı beyanı

Bu makalenin yazarları çalışmaya eşit oranda katkı sunmuşlardır.

Çatışma beyanı

Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederler.

Destek ve teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.